2 ман. 50 гоп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
(Методический сборник)
Выпуск 4
Приложение к журналу
„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"
Баку—1959

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы 1959

494,362(077)
А 40

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

71307-3283

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү (24-ҹү) бурахылыш

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

„Азәрбајҹан мәктәби"

журналына əлавə

Бакы—1959

МҮНДӘРӘЧАТ

Сәһ.
М. Мәммәдов—Бөјүк сәнәткар, нәчиб инсан
J. Кәримов—Ибтидаи мәктәбдә илк грамматик анлајышларын верилмәси илә әлагәдар олараг дүзкүн јазы тә'лиминин бә'зи мәсәләләри һаггында 3
Ә. Хәләфов—VIII—X синифләрдә шакирдләрин мәктәбдәнкәнар мүталиәсинә рәһбәрлик һаггында 13
Ш. Султанова—Әдәби гираәт тәдрисинин бә'зи мәсәләләри һаггында 24
Н. Күнәшли—Грамматика дәрсләриндә шакирдләрә фәаллыг вә мүстәгиллик тәрбијә етмәк тәчрүбәсиндән 32
Һ. Балыјев—Шакирдләри сәссиз гираәтә алышдырмаг тәчрүбәсиндән 39
Б. Садыгов—Шакирдләрин нитгини һикмәтли сөзләрлә зәнкинләшдирмәк тәчрүбәсиндән 52
А. Гурбанов—«Вагиф» пјесинин бәдии ифадә васитәләри 55
Ә. Сүлејманов—Зәрфин тәдриси тәчрүбәсиндән 61
Һ. Һәсәнзадә—Сәккизиллик мәктәбин әдәби гираәт програмы һаггында 79
Ш. Сә'дијев—Азәрбајчан дили програмы лајиһәси һаггында 83
Јени китаблар 85
90

Редаксија һеј'әти: Ә. Рәчәбов (редактор), М. А. Асланов (редактор), Ә. Гарабағлы, А. Абдуллајев, Ә. Әфәндизадә, Һ. Һәсәнов вә А. Ахундов.
Корректору И. Фәрәчуллајев.

Чапа имзаланмыш 28/XI-1959-чу ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1}/_{16}$=3,0, чап вәрәги 5,46
ФГ 19265 Сифариш № 4297 Тираж 4.700

Редаксијанын үнваны: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт еви, 5-чи мәртәбә, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.

М. МӘММӘДОВ
Ч. Чаббарлы адына 187 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

БӨЈҮК СӘНӘТКАР, НӘЧИБ ИНСАН

(Ч. Чаббарлынын анадан олмасынын 60 иллији мүнасибәтилә)

Халгымызын јетирдији надир әдәби сималар ичәрисиндә Ч. Чаббарлынын да хүсуси јери вар.

Ч. Чаббарлы әдәбијјат тарихимиздә шаир, әдиб, драматург, сценарист кими өзүнә хүсуси јер газанмышдыр.

Бөјүк әдиб әдәби жанрын һәр һансы саһәсиндә гәләм ишләдирсә, орада музәффәр бир сәнәткар кими мәшһурлашыр вә кениш халг күтләләринин һөрмәт вә мәһәббәтини газаныр.

Биз Ч. Чаббарлыны ананын нәчиб хүсусијјәтләрини («Ана») тәрәннүм едән, Шәрг халгларынын ағыр мүстәмләкә шәраитиндә јашамаларыны («Мәһкум шәргә») вә онлары үсјана чағырмағы тәсвир едән лирик, ичтимаи һәјатда раст кәлдији нөгсан вә чатышмамазлыглары тәнгид вә ифша едән («Үстүнә», «Көрмәмишәм, ешитмишәм») сатирик ше'рләрин, «Гыз галасы» кими бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәјән, гүдрәтли сәнәткар гәләминин мәһсулу олан поеманын мүәллифи кими танıјырыг.

Бир шаир кими Ч. Чаббарлы јарадычылығына Ә. Сабирин бөјүк тә'сири олмушдур. О да Сабирин јаздығы кими ловға, күтбејин, бошбоғаз, позгун вә һәјасызлары тәнгид етмиш, онларын ич үзүнү ачыб, кениш охучу күтләсинә көстәрмишдир.

Ч. Чаббарлынын јазмыш олдуғу ичтимаи сатирик ше'рләрин бир гисми гадын азадлығы мәсәләсинә һәср едилмишдир. Шаир гадына һәгарәт көзү илә баханлары тәнгид атәшинә тутур:

Гыза лазымдыр отурсун ев ичиндә кешијә,
Бу нәдир гыз охусун, сонра да чыхсын ешијә,
Гыз кәрәк бозбаша бахсын, әтә бахсын, пишијә,
Әрини көрчәјин атсын өзүнү бир дешијә,
Ај баба! Көр Бакы, Ширван, Губа алимләрини,

Јығышыб бојкот едирләр Уфа алимләрини...
(Ҹ. Ҹаббарлы, Әсәрләри, III ҹилд, сәһ. 44).

Ҹ. Ҹаббарлынын реалист бир сәнәткар кими јетишмәсиндә онун сатирик ше'рләринин бөјүк ролу олмушдур. О, әдәбијјатын иҹтимаи ролуну да бурадан өјрәнмәјә башламышдыр.

Ҹ. Ҹаббарлынын илк һекајә вә драмларында тәсвир олунан һадисәләр дар аилә чәрчивәсиндән кәнара чыхмаса да, һәр һалда дөврү үчүн характерик иди. Бу әсәрләрдәки гәһрәманларын әксәријјәтинин шәхси мәнафеји уғрунда апардыглары мүбаризәләрин тәсвири илә јанашы, буржуазија ҹәмијјәтинин чиркинликләри дә өз әксини тапмышдыр. Һәмин әсәрләрдә тәсвир олунан гәһрәманлар иҹтимаи мүнасибәтләрдә, капитализм дүнјасында олан әдаләтсизликләри көрүр, лакин бу гәһрәманлар һәмин әдаләтсизликләрин көкүнү ахтарыб тапмагда аҹизлик көстәрир вә беләликлә, апардыглары мүбаризәдә мәғлуб олурлар.

Ҹ. Ҹаббарлы «Аслан вә Фәрһад» һекајәсиндә Асланын нәҹиб, дәјанәтли олмасыны вермәклә, доғма гардашы Фәрһадын азғын, чиркин, алчаг симасыны да ифша едир. Асланын башына кәлән фәлакәтләрин төрәдиҹиси Фәрһаддыр. Аслан Фәрһада әлиндән кәлән бүтүн јахшылыглары едир, лакин бунун әвәзиндә Фәрһад она һәр ҹүр пислик етмәкдән чәкинмир. Фәрһады бу ҹинајәтләрә мәҹбур едән онун (Фәрһадын) јашадығы мүһит вә иҹтимаи гурулуш иди.

Јазычы әсәрдә бир-биринә зидд характерли ики гардаш арасындакы наразылыгларын сәбәбини буржуазија ҹәмијјәтиндә көрүр.

Ҹ. Ҹаббарлыны бир јазычы кими дүшүндүрән әсас мәсәләләрдән бири дә пулун буржуазија ҹәмијјәтиндә ојнадығы позуҹу ролудур. Биз буну Ҹ. Ҹаббарлынын «Солғун чичәкләр» әсәриндә даһа ајдын көрүрүк.

Сара кими јазыг, кимсәсиз, мүһитин мәнкәнәсиндә сыхышдырылан виҹданлы инсанлар вар-дөвләтин гурбаны олурлар. Пул Сараны һәјатдан, һәр шејдән—атадан, анадан, севкилисиндән, бир сөзлә, јашамаг үчүн ваҹиб олан бүтүн васитәләрдән мәһрум едир.

Күлнисә Саранын анасыны вәрәмләдиб мәһв едир, атасыны зәһәрләјиб өлдүрүр. Беләликлә, о, күлли мигдарда пула саһиб олур. Күлнисә чиркин гызыны Саранын севкилиси Бәһрама әрә вермәк үчүн һәр ҹүр ҹинајәтә әл атыр. Әввәлләр, Бәһрамын көзүндә чиркин, кифир олан Пәри пулун күҹүнә көзәлләшир, Бәһрам Сарадан үз дөндәрир.

Јазычы һәмин һадисәни Бәһрамын дили илә белә верир: «Пәри, бу ахыр вахтларда сән, нәдәнсә о гәдәр көзәлләшмисән ки, һеч әввәлки Пәријә бәнзәмирсән».

Бәһрамын Сарадан үз дөндәрмәси охуҹу вә тамашачыда она гаршы нифрәт ојадыр. Бәһрам Сарадан үз дөндәрмәклә бүтүн инсани сифәтләрдән үз дөндәрир, инсанлыг һисс вә дујғусуну итирир. Әсәрин сонунда верилән бир һадисә—Саранын фаҹиәли өлүмү Бәһрамы ајылдыр. О, сәһвини баша дүшүр. Бәһрам баша дүшүр ки, о, өз ешгини, мәһәббәтини пула сатан бир гатил, бир ҹанидир.

Бәһрам: «Гәһр олсун дүнјанын милјонлар сајәсиндә вүҹудә кәләҹәк сәадәти»—дејир. Лакин кечдир, артыг Бәһрам һәр шеји итириб. О, итирдији виҹданыны, Сараны һеч вахт тапа билмәјәҹәкдир.

Сара кәнҹ јазычынын Сараја гәдәр јаратмыш олдуғу сурәтләр ичәрисиндә өз бәдиилији илә сечилир. Бәдии ҹәһәтҹә илк мүвәффәгијјәтли сурәт олан Сара өзүнүн нәҹиб, алиҹәнаб хүсусијјәтләри илә пул дүшкүнү олан гәһрәманлара гаршы гојулмушдур.

Сара сөзүндә бүтөв, һеч кәсдән пислик көзләмәјән, һеч кәсин пислијини арзуламајан, һамыја јахшылыг етмәјә чалышан, һамынын сәадәтини истәјән, Әбдүл әмисинин дедији кими, «мәләк хасијјәтли гыздыр».

Јазычы Сара кими нәҹиб хүсусијјәтләрә малик олан кәнҹләрин фәлакәтинә сәбәб олан пулун капитализм ҹәмијјәтиндәки позуҹу ролуну «Солғун чичәкләр» әсәриндә баҹарыгла ифша етмишдир.

Ҹ. Ҹаббарлы «Нәсрәддин шаһ» адлы иҹтимаи драмында «нә гәдәр ки, Иранда багидир, мәмләкәт зүлмдән хилас олмаз»—демәклә зүлм вә истибдад үзәриндә гурулан һакимијјәт үсулунун әлејһинә чыхыр.

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы илә әлагәдар олараг, һәјатын бүтүн саһәләриндә дөнүш әмәлә кәлир. Әдәбијјат саһәсиндә әмәлә кәлмиш дөнүш нәтиҹәсиндә јазычыларымыз јени кејфијјәтли әсәрләр јаратмаға башлајырлар.

Бу дөврдә Ҹ. Ҹаббарлы бәдии ҹәһәтҹә даһа гүввәтли, һәјатилик нөгтеји-нәзәриндән даһа мүкәммәл әсәрләр јаратмаға наил олур. Һәмин әсәрләр ичәрисиндә «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» өз тә'сир даирәсинә көрә әввәлкиләрдән фәргләнир.

«Ајдын» әсәринин әсас гәһрәманы олан Ајдын јетимликлә бөјүмүш, әзаб вә изтирабларын әсири олан кәнҹләрдән бири-

дир. Онун јашадығы дөвр минләрлә Ајдынлары фәлакәт мәнкәнәсиндә сыхыб мәһв етмишдир. Лакин Ајдын «Солғун чичәкләр»дә, «Нәсрәддин шаһ»да мәһв олан гәһрәманлардан фәргләнир. О, әзилир, тәһгирә дөзүр, онун мәнлији тапдаланыр, лакин тәслим олмур. Ајдын һагсызлыға вә әдаләтсизлијә гаршы е'тираз сәсини гүввәтлә учалтмағы бачарыр. Ајдын баша дүшүр ки, јер үзүндә һаким, мәһкум, залым, мәзлум јашадыгча инсанлыг хошбәхт ола билмәз. Лакин Ајдын чәмијјәтдәки бу гејри-бәрабәрлији арадан галдырмаг јолуну ахтарыб тапа билмир.

Ајдынын бүтүн чыхышлары азадлыға чағыран фикирләрлә долудур. О, јахшы билир ки, буржуазија «мәзлумларын сүмүкләри үзәриндә сәадәт сарајлары тикдирир». Ајдын о гурулуша гаршы өз нифрәтини билдирир. Биз Ајдыны бир тәрәфдән һагсызлыға гаршы кәскин чыхыш едән, дикәр тәрәфдән капитализмин әзаб мәнкәнәсиндә сыхылан јазыг бир инсан кими таныјырыг. Һәр һалда бу ики хүсусијјәт бирләшәрәк Ајдыны «мәзлумларын көз јашына» сәбәб олан гурулуша гаршы мүбаризәјә вә чыхыша сәфәрбәр едир. Ајдын өз мүбаризәсиндә тәк олдуғу үчүн ардычыл һәрәкәт едә билмир вә мәғлуб олур.

«Ајдын» пјесиндәки Күлтәкин дә әввәл јазылмыш әсәрләрдәки гадынлардан фәргләнир. О, һәјаты Сарадан јахшы баша дүшүр, Сарадан дирибаш вә чәсарәтлидир. Күлтәкин «о мирвариләр, о милјонлар, брилјантлар, бүтүн о парлаг чаваһират» аләмини Ајдынын гәрәзсиз, саф вә сәмими мәһәббәтинә чәсарәтлә дәјишир. Күлтәкин фачиәли һәјатынын сон дәгигәләриндә дә «Көрдүјүм бөјүк биналар, мөһтәшәм салонлар, һеч бириси мәнә бу кичик евчијимиз гәдәр доғма вә әзиз олмамышдыр»—дејә кубар һәјата нифрәт едир.

Күлтәкинин һәјаты капитализм чәмијјәтинин һәјасызчасына мәһв етдији гадынларын фачиәли агибәтинин тәчәссүмүдүр. Чаббарлы капитализм чәмијјәтини инандырычы шәкилдә ифша етмәкдән өтрү әсәрләриндәки гадын образларынын тә'сирли чыхмасына чалышмыш вә буна мүвәффәг олмушдур.

«Ајдын» әсәриндәки Дөвләт бәј, Балахан, Бакы нефт буржуазијасынын типик нүмајәндәләридир. Онлар милјонларын һесабына чинајәтләр төрәтмәјә һазырдырлар. Пул онлары вәһшиләшдирмиш вә инсанлыг симасындан чыхармышдыр.

«Ајдын» әсәриндән сонра Ч. Чаббарлы «Огтај Елоғлу» пјесини јазмышдыр. Бу әсәрдә о, сәнәт вә халг адамлары-

нын, талантын капитализм чәмијјәтиндә гијмәтләндирилмәмәсини тәнгид вә ифша едир.

Огтај бачарыглы, талантлы, өз һәјатыны халг ишинә сәрф едән бир шәхсдир. Онун сәадәт вә хошбәхтлији халг үчүн јаратмаг арзусунун јеринә јетирилмәсиндәдир. О, бу јолда бүтүн һәјатыны гојур. Лакин ону мәһв едирләр, онун зәһмәтини гијмәтләндирмирләр.

Огтај истәк вә арзулары мәһв едилмиш, мәнлији тапдаланмыш кәнчләрин нүмајәндәсидир. Огтај да Ајдын кими капиталист чәмијјәтинин, буржуазија гајда-ганунларынын мәпв етдији инсанлардандыр. Мүсбәт планда верилмиш Фирәнкизин агибәти Күлтәкинин агибәтинә јахындыр. Буржуазија чәмијјәти Фирәнкизин дә мәһәббәтини, истәк вә арзуларыны Күлтәкинин мәһәббәт, истәк вә арзулары кими мәһв едир.

Фирәнкиз Күлтәкинә нисбәтән бир аддым ирәли кетмиш гадын образыдыр. О, Огтајы чәтинликдән хилас етмәк үчүн чәсарәтлә сәһнәјә атылыр.

«Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» әсәрләриндә Ч. Чаббарлы нәчиб инсанларын фачиәли һәјатлары вә һагсызлыглара гаршы е'тиразларыны көстәрсә дә, фәһлә синфинин капитализм гурулушуна гаршы мүбаризәсини верә билмәмишдир.

Ч. Чаббарлы әсәриндәки капитализмин тәнгиди ону реалист үслуба—сосиализм реализми үслубуна јахынлашдырырды, «Од кәлини» әсәри јазычынын ири аддымларла совет әдәбијјаты платформасына јахынлашмасына ән јахшы мисалдыр. Ч. Чаббарлы бу әсәри 1928-чи илдә јазмышдыр. Мә'лумдур ки, кәнч совет әдәбијјатынын инкишафына дүзкүн истигамәт вермәк мәгсәдилә партијанын бу илләрдә (1923—25-чи илләрдә) бир нечә гәрары слмушдур. Бу гәрарлардан нәтичә чыхаран јазычы азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда мүбаризә апаран, халг күтләләринә башчылыг едән Елхан образыны јарадыр. Елхан әдаләтсизлик вә һагсызлыға гаршы мүбаризәдә нә Ајдын, нә дә Огтајдыр. Елхан күчлүләрә гаршы гылынч галдырыр, о, сон нәфәсинә гәдәр вурушур.

Елхан халг гәһрәманыдыр. Онун мүбаризәси «торпагларындан ган даман көһнә дүнјаны учурмаг, чичәкләриндән сәадәт күлүмсәјән јени вә азад бир дүнја гурмаг» үчүндүр. О, көләлик һакимијјәтинә, феодализм дүнјасына, инсанлары итаәтдә сахлајан динләрә, аллаһлара гаршы мүбаризәдә барышмаздыр. О, бир мүтәфәккир кими бөјүк идејалар ирәли сүрүр: Елхан елә бир дүнја истәјир ки, орада һәр кәс өз әмәјинин гулудур. Елхан белә бир дүнјаны гурмаг үчүн вуруш

мејданына атылыр. Елхан тәкчә јерли феодалларла дејил, сојғунчу әрәб-ислам гошунлары илә дә вурушмалы олур.

Елхан халгын ағыр һәјатыны дәриндән баша дүшүр, инсанларын фәлакәтинә сәбәб олан амилләри дәрк етмәји бачарыр. Буна көрә дә о, һәр чүр зүлм вә истисмарын барышмаз дүшмәнидир. Елхан мүбаризәсиндә бүтүн варлығы гәдәр севдији Солмазы вә узун илләр көрүшмәк һәсрәтилә јашадығы Агшини тәрк етмәјә мәчбур олур.

Нә јерли феодалларын зүлмү, нә ишғалчы әрәб гошунларынын тәзјиги, нә ислам дининин гурбаны олан әзизи Агшин, нә дә «әли гур'анлы» Солмаз хошбәхт кәләчәк уғрунда мүбаризә апаран Елханы өз мәгсәдиндән дөндәрә билмир.

Елхан Агшинин:—«Гој бүтүн дүнја билсин ки, мән бир олан аллаһын јолунда бөјүк ислам дини уғрунда өз гардашыма гаршы силаһ галдырыб ону өз әлимлә һәлак едәчәјәм» сөзләринә.—«Гој бүтүн тарих, гој кәләчәк азад бәшәријјәт билсин ки, өз бөјүк әмәлим уғрунда өз доғма гардашыма гаршы мән дә силаһсыз дејиләм» — дејә чаваб верир.

Бу чаваб Елханын һеч бир гүввә гаршысында әјилмәјән сәркәрдә олдуғуну көстәрир.

Ч. Чаббарлы Елханын бу хүсусијјәтини—вәтәнпәрвәр вә халг гәһрәманы олмасыны верәркән һадисәләрә реалистчәсинә јанашдығы һалда, башга бир хүсусијјәтини—ону бир ислаһатчы вә мүтәфәккир верәркән реализмдән узаглашмышдыр.

Ч. Чаббарлы 1928-чи илдә јаздығы «Севил» әсәри илә там реалист кими чыхыш едир.

«Севил» пјеси гадын азадлығы мәсәләсинә һәср едилмишдир.

Әсәрин әввәлиндә биз Севили садә, нәчиб, һәссас гәлбә малик олан бир гадын кими көрүрүк. Лакин о, «әри аллаһын көлкәси» һесаб едир. Ону дин, мөвһумат, көһнә адәт вә ән'әнәләр белә тәрбијәләндирмишдир. Лакин Севил әри мешшан Балаш тәрәфиндән күнаһсыз көрпәсилә чөлә атылыр. Севилин хошбәхтлији дә елә бурадан башланыр. Севил илә Балаш арасында башланан тоггушма ичтимаи мүбаризәјә чеврилир. Севил артыг һәјата ити нәзәрлә бахыр, ингилабдан әввәл авам, һүгугсуз олан Севил анчаг ингилабдан сонра мүстәгил дүшүнән, өз һүгугуну анлајан бир гадын олур. Һәтта, «Азәрбајчан гадынларынын азадлыг јолу» адлы бир әсәр дә јазыр.

Инсанлыг симасыны итирмиш Балаша халгын адәт вә ән'әнәләри артыг јабанчы кәлир. Атасыны о, лал кими гәләмә верир, исмәтли, һәјалы вә намуслу Севили Парисдә ма-

Едилја кими әхлагсыз га-
никүрчүлүк курсуну гуртармыш Едилја кими әхлагсыз га-
дынла дәјишир. Балашын әтрафында чәрәјан едән Мәммәд-
әли бәј, Әбдүләли бәј—шәрәфсиз вә һеч бир ичтимаи мәгсәди
олмајан типләр јазычы тәрәфиндән мәһарәтлә ифша едил-
мишдир.

Күлүш мүбариз сурәтдир. Әсәрин әввәлиндә тәсвир олунан
Севилин тамамилә әксидир. Күлүш зүлмә, һагсызлыға гар-
шы чәсарәтлә чыхыш едир. О, гадын үчүн әсарәт кәтирән бү-
түн һөкмләри вә ганунлары тапдалајыр вә онлары бир һеч
һесаб едир.

Күлүш гадынлары әсарәтдә сахлајанлара гаршы дөјүшә
һазырдыр. О, мешшанлығын, көһнәлијин барышмаз дүшмә-
нидир. Күлүшүн Балаша, Дилбәрә вә башга мәнфи гүввәлә-
рә гаршы чыхышы амансыз вә өлдүрүчүдүр. Күлүш јахшы
баша дүшүр ки, һәјатын артмагда олан тәләбләри гаршы-
сында көһнәлик, әсарәт, тәзјиг әријир вә кетдикчә даһа сүр'-
әтлә бир һечә чеврилир.

Күлүшүн инсанпәрвәрлији, гајғыкешлији, мүбаризлији,
чәсарәтлији охучу вә тамашачыны өзүнә чәлб едир.

Ч. Чаббарлынын «Севил» әсәри Севилин гәләбәси илә
битир. Буна көрәдир ки, Севилдән сонра кәлән Алмаз һәја-
тын дашлы-кәсәкли јолларында бәркимиш, мүбаризәләрдә
мәтинләшмиш гадынларын габагчыл нүмајәндәсидир.

Биз һәлә илк чыхышындан Алмазы чәсарәтли, ирадәли,
бачарыглы вә мүбариз бир кәнч кими көрүрүк.

Ч. Чаббарлы 1929-чу илдә јаздығы «Алмаз» әсәриндә
јени кәнд проблемини һәлл едир.

Алмаз ишкүзар, чәтинликләрдән горхмајан, јени соси-
алист кәнди јаратмаг уғрунда кедән мүбаризәдә өз үзәринә
дүшән вәзифәни дәрк едән совет мүәллимидир.

Алмазын кәндә кәлмәси, кәндин чанланмасына сәбәб
олур. О, кәндә кәләркән чәтин вә мәс'улијјәтли бир ишә
кәлдијини јахшы билир. Алмаз јалныз дәрс демәклә ки-
фајәтләнмир. Кәндин сијаси-ичтимаи вә мәдәни ишләриндә
дә јахындан иштирак едир.

Алмаз инсанпәрвәрдир. О, Јахшыны хилас етмәк үчүн
ағыр бир вәзифәни бојнуна көтүрүр.

Алмаз иш адамыдыр. О, узун-узады данышмағы севмир.
О, бир иши көрмәк үчүн садә вә ајдын јоллар ахтарыб тап-
мағы бачарыр.

Алмаз социалист чәмијјәтинин јарадылмасы үчүн бүтүн
гүввә вә бачарығыны сәрф едир. О, һачыәһмәдләрә, мир-
зәсәмәндәрләрә, Баларза, Чамал, Фуад кими көһнәлијин әси-
ри оланлара гаршы мүбаризәсиндә барышмаз вә амансыз-

дыр. Алмаз киминлә мүбаризәјә башлајырса, гаршысына
мүтләг галиб кәлмәк мәгсәдини гојур вә она наил олур. Ал-
маз һамынын хејри үчүн апарылан мүбаризәни һәр шејдән
үстүн тутур. Онун мүбаризәси ичтимаи мүбаризәдир. Алмаз
ону өзүнә һәр васитә илә табе етмәјә чалышан севкилиси
Фуада гаршы да барышмаздыр.

Әсәрдә мәнфи типләр ичәрисиндә Һачы Әһмәд даһа ма-
раглыдыр. О, чох һијләкәр вә еһтијатлы голчомагдыр. О, соси-
алист кәндинин инкишафыны, јенилијин кәнддә гәләбә чал-
масыны һамыдан габаг көрүр. Лакин о, мүбаризәсиндә һеч дә
тәләсмир, иши еһтијатла көрүр. О, Алмазы әввәлчә өз то-
руна салмаг истәјир, бу мүмкүн олмадыгда она әлалтылары
васитәсилә тә'сир көстәрмәјә чалышыр. Даһа сонра, Алмазы
нүфуздан салмаг мәгсәдини гаршыја гојур вә с. Һачы Әһмә-
дин бу фикирләринин һамысы боша чыхдыгда о, Алмаза гар-
шы һүчума кечир вә бу һүчумла да өзү ифша олур. Һачы
Әһмәдин башга чыхыш јолу ола да билмәзди. Чүнки о, мәһ-
вә доғру кедән бир чәмијјәтин сон галыгларындан иди.

Һачы Әһмәдин ифшасы Ибад, Баларза, Мирзә Сәмән-
дәр, Молла Сүбһан, Кәрбәлајы Фатманиса, Очаггулу, Шә-
рифләрин ифшасы, көһнәлијин мәһвидир.

Ч. Чаббарлынын «Алмаз» әсәриндә әсас ики мүвәффә-
гијјәтли вә гүввәтли чәһәт диггәти даһа чох чәлб едир: би-
ринчи чәһәт, «Алмаз»да совет кәнчләринә хас олан јени
кејфијјәт вә сифәтләрин верилмәси; икинчи чәһәт исә јазы-
чынын социализм реализми үслубуна даһа дәриндән бәләд
олмасыдыр.

«Алмаз» әсәриндән сонра Ч. Чаббарлы «1905-чи илдә»
(1931), «Дөнүш» (1932), «Јашар» (1932) пјесләрини дә мү-
һүм һәјаты мөвзулара һәср етмишдир.

«1905-чи илдә» әсәриндә халглар достлуғу мәсәләсинин
һәллини гаршыја гојан Ч. Чаббарлы бу мөвзунун өһдәсин-
дән бачарыгла кәлмишдир.

Әсәрдә тәсвир олунан реал сәһнәләр Азәрбајчан халгы
илә ермәни халгынын арасындакы тарихи достлуғун ичти-
маи көкләрини охучуја вә тамашачыја ачыб көстәрир.

Аллаһверди, Имамверди, Бахшы, Сона, Ејваз, Набат,
Күлсүм һамы бир аиләнин үзвләри кими танынып. Бу адам-
лардан кимин азәрбајчанлы, кимин ермәни олдуғуну илк
бахышда мүәјјәнләшдирмәк о гәдәр дә асан дејил. Бу инсан-
ларын характерләри, хасијјәтләри, јашајыш вә һәјат тәрзлә-
ри ејнидир.

Бахшы инсанпәрвәрдир. О, «адына инсан ганы төкүлә-
чәк бир идеал» танымыр. Бахшы арзу едир ки, инсанлар ган

төкүлмәдән сәмими, хошбәхт јашасынлар. Замандән баш
вермиш сијаси һадисәләри Бахшы дәрк едә билмир. Чүнки
о, һәддән артыг садәлөвһдүр.

Бахшы ермәни гызы Сонаја олан мүнасибәтиндә мөһ-
кәмдир. Милли гырғынын ән гызғын чағында белә Сона илә
көрүшмәкдән чәкинмир. Һәтта, Сонаны көрмәк мәгсәдилә
зорла әрә вердикләри Һајказын евинә кедир.

Бахшы досту Ејваз Әсријанын тә'кидилә ингилабчылара
гошулур. Јазычы Бахшыны шүурлу, пешәкар бир ингилабчы
кими вермәсә дә, һәр һалда, һәјатдакы һадисәләр онун дүн-
јакөрүшүндә бөјүк дәјишикликләр едир.

«1905-чи илдә» әсәриндә Ејваз, Володин кими мүбариз
ингилабчылар да верилмишдир.

Бу пешекар ингилабчыларын апардыглары иш чарын
милли гырғын сијасәтинә гаршы чеврилмишдир.

Онлар гызышмагда олан ингилаби мүбаризәни зәиф-
ләтмәк мәгсәдилә тәшкил едилән милли гырғын сијасәтини
писләјир, бу гырғынын дајандырылмасы үчүн әлләриндән
кәләни әсиркәмирләр.

Әсәрдә Бакы буржуазијасынын типик нүмајәндәләри дә
верилмишдир.

Ағамјан вә Саламовдан, Балахан вә Дөвләт бәјдән фәрг-
ләнир. Балахан вә Дөвләт бәјдән фәргли олараг Саламов вә
Ағамјан милләтләр арасына салынмыш гырғынын гызышды-
рылмасы үчүн губернаторун әлиндә бир ојунчаға чеври-
лир.

Ағамјанла Саламов арасындакы фәрг, һәр шејдән әввәл,
ондадыр ки, Ағамјан һәр јердә милләт адындан чыхыш едир.
О, өз симасыны кизләдә билир.

Саламов исә буну бачармыр, онун бу ишдә сијасәти
јохдур, о, кобуддур. Лакин һәр икисинин мәсләки бирдир:
варланмаг, нефт мә'дәнләрини әлдә мөһкәм сахламаг.

Әсәрдәки кенерал-губернатор образы һәртәрәфли реал
бир сурәтдир. Биз кенерал-губернатору фитнәкар, гаршы-
сындакы адамын зәиф чәһәтини мәһарәтлә ахтарыб тапмағы
бачаран тәчрүбәли бир инсан чәллады кими танıјырыг. О,
Ағамјанла Саламов кими данышмыр. Губернатор «милли мә-
сәләдә еһтијатлы олмағы сөјләјән Баһадыр бәјин дә ағзыны
«мән о күн Баһадыр бәји глава муавинлијинә тәклиф етдим.
Бүтүн ермәниләр е'тираз етдиләр» — демәклә јумур. Губер-
натор өз вәзифәсинин өһдәсиндән мәһарәтлә кәлән бир дип-
ломатдыр.

Беләликлә, Чаббарлы «1905-чи илдә» әсәриндә халглар достлуғунун көзәл нүмунәләрини инандырычы фактларла вермишдир.

Чаббарлынын «Дөнүш» әсәри јазычынын гаршысында дуран мүһүм мәсәләјә—мүасир һәјат мәсәләсинә һәср едилмишдир.

«Јашар» әсәри илә јазычы бир даһа «Алмаз»да верилән мөвзуја гајыдыр. Лакин «Јашар»да тәсвир олунан кәндин коллективләшмәси мәсәләси «Алмаза» нисбәтән даһа да инкишаф етдирилмишдир.

Ч. Чаббарлы «Јашар» әсәриндә совет адамларыны кизли мүбаризәдә кечмиш дүшмәнләримизи вахтында көрмәјә гәти мүбаризәјә чағырыр.

Ч. Чаббарлынын әдәбијјат тарихимиздә бир тәрчүмәчи вә тәнгидчи кими дә хидмәти чох олмушдур.

Онун Шекспирдән, Бомаршедән, Толстојдан, М. Горкидән етдији тәрчүмәләр инди дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр.

Чаббарлынын әдәби тәнгиди көрүшләринә кәлинчә онун Фүзули, М. Ф. Ахундов, Л. Толстој кими даһи сәнәткарлар һаггында сөјләдикләри бу күн дә өз гүввәсиндә галыр. Бу фикирләр бир даһа исбат едир ки, Чаббарлы һәмин сәнәткарларын јарадычылығына дәриндән бәләд олмушдур.

Ч. Чаббарлы бүтүн Совет Иттифагында танынмыш истеʼдадлы бир сәнәткардыр. Онун зәнкин ирси, мүбариз әнʼәнәләри, сәнәт дүһасы әбәди олараг бизимлә јашајачагдыр.

Ј. КӘРИМОВ

Азәрбајчан ЕТПИ-нин елми ишчиси.

ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ ИЛК ГРАММАТИК АНЛАЈЫШЛАРЫН ВЕРИЛМӘСИ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ ДҮЗКҮН ЈАЗЫ ТӘʼЛИМИНИН БӘʼЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајчан дилинин грамматикасы үзрә верилән мүхтәсәр мәʼлумат шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк, һәр шејдән әввәл, грамматик ганунлар әсасында јазы гајдаларыны өјрәтмәк кими практик мәгсәд кәсб едир. Савадлы јазы, хүсусилә морфоложи принсипә әсасән сөзләрин дүзкүн јазылмасы шакирддән бу гајдалары јахшы билмәји, ону тез вә дүзкүн тәтбиг етмәји тәләб едир.

К. Д. Ушински бу мәсәләдән бәһс едәрәк јазыр: «Савадлылыг үчүн инсанын грамматик гајдалары (бунлар исә чохдур) билмәси кифајәт дејил, о гајдалары ани бир тәрздә ичра етмәјә адәт етмәси дә лазымдыр. Адәтләр, хүсусән белә хырда вә мүрәккәб адәтләр анчаг ән еркән јашларда мүвәффәгијјәтлә әлдә едилир вә көк салыр»[1].

Шакирдләр грамматик гајдалары шүурлу олараг мәнимсәдикдән сонра һәр бир сөзүн нә үчүн башга чүр дејил, белә јазылдығыны баша дүшүр вә өјрәндији һәр бир гајданы онларла башга сөзләрә дә тәтбиг едирләр. Мәһз бу, ибтидаи синифләрдә верилән грамматик мәʼлуматын орфографија үчүн нә дәрәчәдә әһәмијјәт кәсб етдијини ајдын көстәрир. Јерли шивә шәраитиндә бунун әһәмијјәти даһа бөјүкдүр.

---

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 214.

Ибтидаи мәктәб шакирдләри јерли шивә илә әлагәдар мүхтәлиф нөв морфоложи сәһвләрә јол верирләр. Фонетик сәһвләрдән фәргли олараг морфоложи сәһвләрин арадан галдырылмасында даһа чох грамматик вә орфографик гајдалары билмәјә, онлары тез вә дүзкүн тәтбиг етмәјә, үмумиләшдирмәјә, грамматик вә орфографик тәһлилә, сөзләрин мә'на тәһлилини апармаға, тутушдурма вә мүгајисәләрә вә с. әсасланмаг лазым кәлир. Бу јоллары даһа конкрет шәкилдә көстәрәк:

1. Морфолокија үзрә дәрсләрдә диалектизмин арадан галдырылмасы фонетика үзрә бу истигамәтдә апарылан ишин давамыдыр. Шакирд **бочы** сөзүндә (фонетик сәһв) о сәсинин **а** шәклиндә тәләффүзүнү өјрәндикдән сонра **алсон** сөзүндәки сәһви дә (морфоложи сәһв) гисмән асанлыгла дүзәлдир. Она көрә сөзләрин фонетик тәһлилиндән јери кәлдикчә бүтүн синифләрдә истифадә етмәк лазым кәлир.

2. Мүәллим шакирдләрин нитгиндә раст кәлдији шивә хүсусијјәтләрини диггәтлә һесаба алмалы, груплашдырмалы, онларын характери илә таныш олмалы, һәр бир програм материалыны кечәркән шакирдләрә һансы сәһвләрин арадан галдырылмасы үзәриндә чалышмалар верәчәјини мүәјјәнләшдирмәли, һәтта, ајры-ајры шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун мисаллар сечмәлидир.

3. Мәтндән ејни көклү сөзләрин сечилмәси вә бу мәгсәдлә хүсуси чәдвәлләрдән истифадә едилмәси. Бу заман шакирдләр сәһв јаздыглары сөзү ејни көклү, лакин дүзкүн ишләтдикләри башга сөзләрлә јохлајыр, онлардакы охшар чәһәтләри өјрәнир вә ејни көклү башга сөзләр тапырлар. Бу ассосиасија шивә сәһвләринин арадан галдырылмасына да көмәк едир.

4. Һәр бир грамматик гајда илә әлагәдар (вә ја үмумијјәтлә) шакирдләрин дүзкүн јаза билмәјәчәкләри күман едилән сөзләрин орфографик чәдвәлини һазырлајыб дивардан асмаг вә онун үзәриндә чалышмалар апармаг.

5. Мүәјјән грамматик гајданын тәдриси илә әлагәдар нитг инкишафы дәрсләриндә, јазы ишләринин тәһлили заманы, һәмчинин ев тапшырыгларында грамматик-орфографик тәһлилә кениш јер вермәк.

6. Шакирдләрин грамматик гајдалары мөһкәм вә шүурлу өјрәнмәләринә, онлара аид мүстәгил мисал тапа билмәләринә, јазы заманы бу гајдалардан чәлд вә асанлыгла истифадә едә билмәләринә наил олмаг.

Бу јоллардан мүнтәзәм сурәтдә вә сәмәрәли истифадә олунмасы чох јахшы нәтичәләр әлдә етмәјә имкан верир.

Бу мәгаләдә, әсасән, Бакы мәктәбләринин ибтидаи синифләриндә грамматик мә'луматын верилмәси илә әлагәдар диалектизмә гаршы мүбаризә јолларындан бәһс едәчәјик.

III синифдә «Көк вә шәкилчи» мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар мараглы вә мәзмунлу чалышмалар апармаг олар.

Көк вә шәкилчи һаггында илк мә'луматдан сонра морфоложи тәһлилә кениш јер верилмәлидир. Јерли шивә хүсусијјәтләри бә'зән сөзүн көкүндә (кетир, вырды, анон вә с.), бә'зән шәкилчидә (билсөн, кәлдүн, алачәк вә с.), бә'зән исә һәм көк, һәм дә шәкилчидә (кимек—кејмәк, толласон—тулласан, чекдүн—чәкдин вә с.) өзүнү көстәрир.

Сөз көкүндә олан сәһвләр фонетик сәһвләр олмагла даһа кениш јајылмыш вә ислаһы чох вахт тәләб едән сәһвләрдир. Икинчи груп сәһвләр исә морфоложи характер дашыјыр. Морфоложи сәһвләр сөзләрин морфоложи тәркиби илә әлагәдар олур. Адәтән морфоложи сәһвләр ады алтында морфоложи вә фонетик-морфоложи сәһвләр нәзәрдә тутулур. Бу сәһвләри бир-бириндән фәргләндирмәји бачармаг лазымдыр. Морфоложи сәһвләр билаваситә сөзүн шәкли хүсусијјәтләринин, шәкилчиләрин дүзкүн јазылмамасындан ирәли кәлир. Мәсәлән, **кәләди, кинова, алсон, күчли, билсөн, алачек** вә с. Көрүндүјү кими, бурада сәсдәјишмә морфоложи хүсусијјәтләрлә бағлыдыр.

Фонетик-морфоложи сәһвләрин характери исә башгадыр. Мәсәлән, сәји (сәни), мәји (мәни), атон (атан), берез (бир аз) вә с.

Бу сөзләрин көкләрини шакирдләр ајры-ајрылыгда дүзкүн ишләдирләр. Онлар сән, мән, ата, бир аз сөзләрини һеч вахт сәһв тәләффүз етмир вә јазмырлар. Мараглы бурасыдыр ки, һәмин сөзләр јухарыда көстәрилән шәкилчиләри дејил, башга шәкилчиләр гәбул етдикдә јенә дүзкүн ишләдилир. Мәсәлән, сәндә, мәндән, атамыз, бирлик вә с.

Демәли, фонетик-морфоложи сәһвләр јалныз мүәјјән шәкилчиләрин сөзә тә'сирилә баш верир. Белә сәһвләр сөзүн јалныз фонетик дејил, һәм дә морфоложи тәбиәти илә шәртләнир.

Мүәллим бу чүр сәһвләри ајырмағы бачармалы вә арадан галдырылмасы үчүн мүвафиг јоллар тапмалыдыр.

Шакирдләр бә'зән бир, бә'зән исә ики вә даһа артыг шәкилчини сәһв јазырлар. Бу чүр сәһвләрин арадан галды-

рылмасында тәдричилик көзләнилмәлидир. Әввәлчә бир шәкилчили (күч-лү, көз-ү, кино-ја), сонра исә ики вә даһа артыг шәкилчили (кәл-әчәк-дин) сөзләрин јазылмасыны изаһ етмәк вә онларла әлагәдар чалышмалар вермәк фајдалыдыр. Мәсәлән:

107 нөмрәли Күздәк орта мәктәбинин III синфиндә хәбәрдарлыглы имла апардыгдан сонра мә'лум олду ки, шакирдләр анан сөзүнү јазмагда чәтинлик чәкирләр. Мүәллим анамыз сөзүнүн нечә јазылдығыны соруршду. Шакирдләр дүзкүн чаваб вердиләр. Мүәллим анан сөзүнүн јазылышында да көкүн ејнилә сахланылдығыны билдирди.

Бу чүр сәһвләрин арадан галдырылмасында көрмә јаддашынын әһәмијјәтини нәзәрә алараг белә бир чәдвәл тәртиб олунду.

Сөзләр	Јохламаг үчүн сөзләр
балан	бала, балалар, балада, баламыз, балам;
јахан	јаха, јахам, јахасы, јахада, јахалыг;
алдын	алды, алдыг, алдығым, алдылар;
дадлы	дад, дадына, дадыны вә с.

Шакирдләр биринчи графадакы сөзләри балон, јахон, алдун, датлы шәклиндә ишләтдикләри һалда, икинчи графадакы сөзләрин јада салынмасы шакирдләрә өзүнә нәзарәт етмәк, анан сөзүнү јазаркән һәмин сөзләрдән бириси илә ону тутушдурмаг вә сәһвини дүзәлтмәк имканы верир.

Јерли шивә сәһвләринин арадан галдырылмасында морфоложи тәһлилә кениш јер вермәк лазымдыр. Морфоложи тәһлил үчүн сечилмиш чалышмалар рәнкарәнк вә марагла олмалыдыр. Мәс.:

1. Верилмиш сөзләрдә көкүн ајрылмасы. 2. Мүәјјән көкләрдән јени сөзләрин дүзәлдилмәси. 3. Ејни көклү сөзләрин мәтндән сечилмәси, 4. Тәк һалдан чәм вә ја әксинә, чәм һалдан тәкин дүзәлдилмәси. 5. Верилмиш мәтндән мүәјјән сөзләри (исми, фе'ли) сечәрәк һалыны вә ја заманыны дәјишдикдән сонра јазмаг вә с.

Бу чалышмаларын бир чоху сечмә имла шәклиндә апарылыр. Бу заман мүәллим мәтни охујур, шакирдләр ону ејнилә јазмыр, мүхтәлиф грамматик һадисәләр ичәрисиндән јалныз тәләб олунан орфограмы сечәрәк јазырлар. Бу исә шакирдләрдән мәтндәки бүтүн сөзләрин грамматик

хүсусијјәтләрини билмәји, онлары тутушдурмағы вә индики һалда лазым оланы ајырмағы тәләб едир.

К. Д. Ушинскинин дедији кими, дилин грамматикасы онун мәнтигидир. Демәли, мәнтиги чалышмалар грамматиканы өјрәнмәјә даһа чох һазырлајыр. Мүәјјән мөвзу кечилдикдән сонра верилмиш грамматик мә'луматын нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини јохламаг мәгсәдилә јохлама имланын апарылмасы чох фајдалыдыр. Бу чүр јазы иши тә'лим просесиндәки нөгсаны вә мүәллимин кәләчәк дәрсләрдә һансы мәсәлә үзәриндә даһа чох дајанмалы олдуғуну ашкара чыхарыр.

Бакынын Гобу кәндиндәки 181 нөмрәли мәктәбин III синфиндә «Көк вә шәкилчи» мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар апарылмыш јазы ишини нәзәрдән кечирәк. Мөвзу кечилмәздән әввәл јаздырылмыш имлада 27 шакирд 97 шивә сәһвинә јол вермишди. Бунлардан 34-ү (35,5%) шәкилчиләрин орфографијасына аид иди. Икинчи јазыда (мөвзу кечилдикдән сонра) шивә илә әлагәдар сәһвләрин сајы 61-ә енди. Бунлардан 14-ү (22,9%) шәкилчиләрин орфографијасы үзрә иди.

Шакирдләрин бурахдыглары шивә сәһвләрини ашағыдакы гајдада груплашдырмаг олар.

№	Сөзләр	Шәкилчи		I имлада шивә сәһвләринин мигдары	II имлада шивә сәһвләринин мигдары
		әдәби дилдә	шакирдләрин јазыларында		
1.	достлуг	луг	луғ	2	1
2.	үзүмү	ү	и	2	1
3.	чәмәнлик	лик	лик	4	1
4.	ишләк	ләк	ләк, лек	1	—
5.	ағачлыг	лыг	лығ	2	1
6.	күчлү	лү	ли	3	1
7.	тракторчу	чу	чы	2	2
8.	ишләмәк	мәк	мәк	1	—
9.	охумаг	маг	мағ	1	1
10.	дузу	у	ы	5	3
11.	атана	,н-а	ва	1	1
12.	өзүнә	ү-нә	вә	1	—
13.	кәләчәк	әчәк	әчәк	2	1
14.	тутду	ду	ды	5	4
15.	ишсиз	сиз	сүз	2	2

Һәр ики имланын мәтнинә ејни шәкилчиләрин јазылышыны тәләб едән сөзләр дахил едилмишди. Икинчи јазыја гәдәр

шакирдләрин бир сыра шәкилчиләрин јазылышыны өјрәнмәләри вә јазынын грамматик-орфографик тәһлилә апарылмасы шакирдләрин даһа дүшүнчәли, мәс'улијјәт һисс едәрәк јазмаларына сәбәб олмушду.

Шәкилчиләрин икинчи гисмини (№ 11-дән—15-дәк) шакирдләр һәлә өјрәнмәдикләриндән онларын јазылышы үзрә бурахылмыш сәһвләрин мигдары һәр ики јазыда тәхминән бәрабәрдир. (Биринчи имлада 11, икинчи имлада 8).

Бакы шивәләри шәраитиндә шакирдләр исмин һалларында бир чох шивә сәһвләри бурахырлар. Мәс.: гурдын, көрпинин, сүнбүлин, ипүн, дүшәркијә, тәпијә, сува||суа, кинова, көзи, бузы, суву вә с.

Маштаға гәсәбәсиндәки 128 нөмрәли мәктәбин IV синиф мүәллими Т. Дадашова исмин һаллары үзрә бурахылан сәһвләри груплашдырдыгдан сонра јазылы вә шифаһи чалышмалар апарыр. Мәсәлән:

— Кинoја сөзү һансы суала чаваб олур? (нәјә?).

— Нәјә суалына чаваб верән сөзләр исмин һансы һалында олур? (јөнлүк).

— Сону сәссиз илә битән исимләр јөнлүк һалда һансы шәкилчиләри гәбул едир? (а, ә—дағa, мәктәбә).

— Сону сәсли илә битән исимләр јөнлүк һалда һансы шәкилчиләри гәбул едир. (ја, јә—алмаја, мешәјә).

— Алмаја сөзүнү көк вә шәкилчијә ајырын. (Шакирд алма-ја шәклиндә јазыр).

— Сөзүн көкү һансы сәслә гуртарыр? (а).

— А нечә сәслидир? (галын).

Демәли, сонунда галын сәсли олан исимләр ја шәкилчисини гәбул едир.

— Кино сөзүнүн сонунда һансы сәсли вардыр? (о).

— О нечә сәслидир? (галын)

— Кино сөзүнә јөнлүк һалда һансы шәкилчини артырмаг лазымдыр? (ја).

Мүәллимин тәләбилә шакирд бу сөзү јазыр вә чүмлә ичәрисиндә (Мән јолдашымла киноја кетдим) ишләдир, сонра она бәнзәр (суја, сүрүјә, пероја, вә с.) сөзләр тапыр. Мүәллим һалын гаршысында суалыны јазмағы тәләб едир. Шакирд «нәјә?» суалыны јаздыгда, мә'на илә јанашы форма да сөзүн јазылышына истиғамәт верир. Бу мәгсәдлә **шифаһи чалышма апармаг фајдалыдыр.**

—Һараја кедирсән? (киноја), нәјә бахырсан? (палтоја)—Аг нефт нәјә охшајыр? (суја) вә с.

Сонра тәркибиндә һәмин орфограмын кифајәт гәдәр олдуғу мәтни охутмаг, хәбәрдарлыглы имла јаздырмаг олар.

Бакы шивәләринин характерик хүсусијјәтләриндән бириси сөзләрдә аһәнк ганунунун позулмасыдыр. Шакирдләр јазыда гејси, алмек||алмек, јазачек||јазачек, лампијә, атаси, баши, попағы, аларди, ағачи вә с. сәһвләр бурахырлар.

III синифдә шәкилчиләрин тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләр сөз көкүнүн ахырынчы һечасында галын сәсли оларса, шәкилчидә дә галын, инчә сәсли оларса, шәкилчидә дә инчә сәсли јазылмасы илә таныш олурлар. Галын вә инчә сәслиләрин бир-бирини изләмәсилә сөзүн туруллушунда бир ујғунлуг әмәлә кәлдијини өјрәнирләр. Бу вәрдишләр исмин һалларынын тәдриси заманы мөһкәмләнир. Бу чәһәтдән тә'сирлик һалын шәкилчиләри арасында охшарлығы тапмағы тәләб етмәк дә фајдалыдыр. Мәсәлән, мүәллим јазы тахтасында **иши, аты, одуну, сују, булуду, гутуну, дәләни, Гулуну, дузу, Нуруну, дүјүнү, гушу, ананы, гузуну, үзү** вә с. јазыр. Шакирдләр **одун-у, булуд-у, гуш-у, дуз-у** сөзләрини бир, **Гулу-ну, Нуру-ну, гуту-ну, гузу-ну** сөзләрини дикәр сүтунда јазырлар. Сонра мүәллим һәр сөзү бир чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји шакирдләрдән тәләб едир.

119 нөмрәли Түркан орта мәктәбинин IV синиф мүәллими Б. Әлијева шакирдләрин алди, атиб, гатари вә с. шәклиндә јаздыглары сөзләрин морфоложи чәһәтдән тәһлилини тәләб едир. Шакирдләр сөзләри көк вә шәкилчијә ајырырлар. Мүәллим көкүн ахырынчы һечасында һансы сәсин олдуғуну хәбәр алараг сәслиләрин аһәнкини шакирдләрин шүурунда чанландырдыгдан сонра ујғун кәлән шәкилчинин көкә артырылмасыны, бир шәкилчинин гошулдуғу бир нечә сөз тапмаларыны тәләб едир. Мәс.: шакирд **ды** шәкилчисинин ишләндији атды, јазды, алды, бахды вә с. сөзләр јазыр. Бу чүр, чалышмалар шакирдләри сөзүн тәркиби илә даһа јахындан таныш едир, шәкилчиләрин орфографијасы үзрә онларын газандыглары вәрдишләри мөһкәмләндирир вә лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирир. Сонралар исим вә фе'л мөвзусу кечиләркән мүәллим аһәнк гануну үзрә јол верилән јерли шивә сәһвләри илә әлагәдар олараг хүсуси мәтн тәртиб едир, грамматик тәһлил заманы бу сөзләрин үзәриндә даһа чох дајаныр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, г сәсинин ғ сәсинә кечмәси Бакы шивәләринин ән характерик хүсусијјәтләриндән биридир. Мә'лумдур ки, г сәси илә битән чохһечалы исимләрдән сонра сәсли илә башланан шәкилчи вә ја сөз кәлдикдә г сәси ғ кими (ушаға, ушаг ојуну), сәссизлә башланан шәкилчи вә ја сөз кәлдикдә исә г сәси х кими (отахда, ушах бағчасы) тәләффүз олунур. Әдәби дилин орфографија гајдаларына көрә г сәси илә битән чохһечалы исимләрә сәсли илә башланан шәкилчи артырылдыгда г сәси ғ сәсинә чеврилир, (отаг-отаға), сәссизлә башланан шәкилчи артырылдыгда исә дәјишмир (отаг-отагда). Орфоепија вә орфографијанын бу гајдалары Бакы, Салјан, Сабирабад, Шамахы, Губа шивәләриндә позулур. Шакирдләр чохһечалы исимләрин сонунда кәлән г сәсини бүтүн һалларда, һәмчинин мәсдәр вә башга нитг һиссәләриндә ғ илә әвәз едирләр.

Бу нөв шивә хүсусијјәтиндән ирәли кәлән сәһвләри арадан галдырмаг үчүн 128 нөмрәли мәктәбин мүәллими А. Рзајев һәлә әлифба тә'лими дөврүндә г сәсинин дүзкүн тәләффүзүнә, онун мүхтәлиф бирләшмәләрдә (мәсәлән, аг, га, уг, гу, әг, гә, иг, ги вә с.) ишләдилмәсинә фикир верир, кәсмә әлифба илә әввәлдә, ортада вә сонда кәлдији сөзләр дүзәлдир, фонетик тәһлил апарыр.

Бакы, Шамахы, Губа вә с. шивә илә данышан мәктәбләрин II—III синифләриндә ашағыдакы чәдвәлләрдән истифадә етмәк олар.

Тәкһечалы сөзләрин сонунда г јазылмаз	Чохһечалы сөзләрин сонунда ғ јазылмаз
ағ	отаг
јағ	бајраг
бағ	балыг
буғ	гонаг
дағ	ишыг
јығ	ушаг

Чәдвәлдә сөзләрин сонундакы г вә ғ сәсләри гырмызы рәнклә верилир. Шакирдләр бу сөзләри әзбәрләјир, онлара бәнзәр сөзләр тапыр, онлары чүмлә ичәрисиндә ишләдирләр.

128 нөмрәли мәктәбин IV синфиндә мүәллим С. Әһмәдова г сәсинин ғ сәсинә кечмәсини програмда вә дәрсликдә верилдији кими к сәсинин ј сәсинә кечмәси илә бирликдә дејил, ајры-ајры кечир. С. Әһмәдова исимләрин һалланмасы үзрә кечмиш дәрси сорушур, г сәси илә битән чохһечалы сөзләрин һалланмасы һаггында мә'лумат верир вә ашағыдакы шәкилдә суал-чаваб апарыр:

— Ушаг сөзүнүн сонунда һансы сәс вар? (г).

— Ондан әввәл һансы сәс вардыр? (а).

— а сәси сәслидир ја сәссиз? (сәсли).

— Исмин һансы һалларында г сәси ғ сәсинә кечир? (јијәлик, јөнлүк, тә'сирлик һалларында).

— Һәмин һалларда г сәсиндән сонра һансы сәсләр кәлир? (ы, а, ы).

— Бу сәсләр сәслидир ја сәссиз? (сәсли).

Јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларында г сәсиндән әввәл вә сонра сәсли кәлир. Демәли, сону г илә битән чохһечалы исимләр һалланаркән г сәси ики сәсли арасында ғ сәси илә әвәз олунур.

Мүәллимин тәләби илә бир шакирд гашыг, отаг, бајраг сөзләрини тә'сирлик һалда, дикәри исә чыраг сөзүнү јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалда јазыр.

Нәһајәт, мүәллим сону г илә битән бә'зи чохһечалы исимләрин һалланмасындакы мүстәсналығы баша салмағы да унутмур. (Шәрг, үфүг, шәфәг, Тофиг вә с.). О, отаг, јарпаг, чыраг сөзләрини евдә һалландырмағы вә чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тапшырыр.

Бу сәһвләрлә әлагәдар белә чәдвәлдән истифадә етмәк мүмкүндүр.

г вә ғ сәсләринин јазылышыны өјрәнин!

ғ		г	
Тәкһечалы сөзләрин сонунда	Сону г илә битән исимләр вә мәсдәрләр јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һала дүшдүкдә	Сону г илә битән исимләр сәссиз башланан шәкилчи гәбул етдикдә	Сону г илә битән башга нитг һиссәләриндә
чағ сағ ағ јағ бағ	бајра-ғ-ын бајра-ғ-ы бајра-ғ-а охума-ғ-а	балыгда балыгдан балыглы балыгсыз балыгчы балыглар	гачараг јаздыг гучаг-гучаг вә с.

Шакирдләр бу сөзләрин јазылышыны шүурлу сурәтдә өјрәнәнәдәк чәдвәл диварда галыр вә онлара һәмин сөзләрлә әлагәдар чалышмалар верилир.

Бакы, Салјан, Сабирабад, Әлибајрамлы, Шамахы шивәләриндә шакирдләр әвәзликләрин һалланмасында бир чох сәһвләрә јол верирләр. Мәсәлән, у, сүз, бы, мә-мә:м (мәним), сә-сә:н, (сәнин) мәә, меә, мәјә, сәјә, мәји, сәји, оју оу,||а, сәнүн, сүзүн, суз вә с. Сабирабад шәһәр Азәрбајҹан орта мәктәбинин IV «с» синиф мүәллими Ф. Һәсәнова бүтүн шакирдләр үчүн характерик олан бу хүсусијјәтин арадан галдырылмасындан өтрү һәмин сөзләрин тәләффүзү вә јазылышы үзрә чохлу тәмринләр апарыр. Сонра сәнә сөзүнү көк вә шәкилчијә ајырмағы тәләб едир. Шакирд көкүн сән олдуғуну билир вә өз сәһвини дүзәлдир. Исмин һал шәкилчиләрини шакирдин билмәси бурада мүһүм рол ојнајыр. Буна көрә мүәллим јөнлүк һалын шәкилчиләрини хәбәр алыр. Шакирд јазы тахтасында а, ә, ја, јә шәкилчиләрини јазыр. Мүәллим адам, дәфтәр, гапы вә мејвә сөзләрини һалландырмағы тәләб едир. Шакирд адама, дәфтәрә, гапы-ја, мејвәјә вә с. јазыр.

Мүәллим һәмин сөзләрдән сонра нә үчүн мәһз бу шәкилчиләрин јазылдығыны сорушур. Исмин јөнлүк һал шәкилчиләринин ишләдилмәсини бүтүн шакирдләрин билдикләрини јәгин етдикдән сонра шәхс әвәзликләрини хәбәр алыр. (Шакирдләр сајырлар: мән, сән, о, биз, сиз, онлар).

— Икинчи шәхсин тәки нечә јазылыр? (сән).

— Сән сөзүнүн сон сәси нә ҹүр сәсдир? (сәссиздир).

— Сону сәссизлә битән сөзләр һансы шәкилчини гәбул едир? (а, ә).

— Бу шәкилчиләр нә заман артырылыр? (Галын сәслили һеҹадан сонра а, инҹә сәслили һеҹадан сонра ә).

— Сән сөзү галын сәслилидир, јохса инҹә? (инҹә).

— Сән сөзүнә јөнлүк һалында һансы шәкилчини артырмаг лазымдыр? (ә, сән-ә).

Бу ҹүр тәһлили мүәллим шакирдләрин шифаһи вә ја јазылы нитгиндә раст кәлдији мәји (мәни), сәји (сәни), мәјә (мәнә), оа (она) вә с. әвәзликләр үзрә дә апарыр.

Гобу, Һөкмәли, Күздәк шивәләриндә шәхс әвәзликләринин тәләффүзү илә јазылышыны өјрәтмәк үчүн III—IV синифләрдә башга чалышмалар да вермәк олар. Мәсәлән, мәтни дәфтәринизә көчүрүн, нөгтәләрин јеринә III шәхсин тәкини исмин лазыми һалларында јазын.

1) Мән... кечән илдән танысырам. 2) Мәктәбә кедәндә... дә хәбәр верәҹәјәм), 3) Әли... хаһиш едир ки, китабы

верәсән. 4) Мүәллим... хатирини чох истәјир. 5) Дүшәркәдә... мәктуб алдым.

I вә II шәхсләр үзрә дә белә чалышма вермәк мүмкүндүр. Јахуд: Мәтни дәфтәринизә көчүрүн, әвәзликләрдәки шәкилчиләрин алтындан хәтт чәкин вә ҹүмләләри икинчи шәхсин тәкинә ујғун дәјишиб јазын.

Нүмунә: Мәним атам фәһләдир.

Сәнин атан фәһләдир.

Беләликлә, әвәзлијин јазылышы илә јанашы нисбәт шәкилчиләринин јазылышы да практик јолла өјрәдилир.

181 нөмрәли Гобу орта мәктәбинин III синиф мүәллими И. Һаҹыјев Әли сөзүнүн исмин мүхтәлиф һалларында ишләнмәсинә аид мәтн тәртиб едиб јаздырыр. Мүәллимин тәләби илә шакирдләр Әли сөзүнү о әвәзлији илә әвәз едирләр.

Бакынын әксәр шивәләриндә шакирдләр кечмиш заман фе'лләрини шәхсә көрә дәјишәркән кетдүн, алдун, кечдүз, јидүз, ичдүз вә с. сәһвләрә јол верирләр. 115 нөмрәли Новханы орта мәктәбинин III синиф мүәллими М. Әлијева фе'лин замана вә шәхсә көрә дәјишмәси мөвзусуну кечәркән јаздым, билдим, дедим, ишләдим вә с. сөзләри јазы тахтасында јазыр, онлары икинҹи шәхсин тәкинә чевирмәји, морфоложи тәһлил апармағы шакирдләрдән тәләб едир. Шакирдләр јаздым сөзүнү дәјишәрәк јаз-ды-н шәклиндә јазырлар. Бу заман шакирд көк вә шәкилчиләри ајдын көрүр, јаздым, јаздын, билдим, билдин сөзләриндә көкүн (јаз, бил), заман шәкилчиләринин (ды, ди) сабит галдығыны, јалныз шәхс сонлуғунун дәјишдијини баша дүшүр. Бу мәгсәдлә апарылан дидактик ојунлар мәшғәләни даһа ҹанлы вә мараглы едир. Шакирдләрдән бири фе'ли I шәхсдә (билдим, алдыг вә с.), дикәри исә II шәхсә дәјишәрәк (билдин, алдыныз вә с.) шәклиндә дејир.

Һәлә кечилмәмиш грамматик гајдалара аид сөзләрин јазылышыны өјрәтмәк үчүн фонетик тәһлил апармаг, дүзкүн тәләффүз нүмунәси вермәк, орфоепик вә орфографик ҹәдвәлләр үзрә мунтәзәм шифаһи тәмринләр апармаг, онларын дахил олдуғу мәтнләр јаздырмаг вә с. јоллардан истифадә етмәк лазымдыр.

Һәр бир мүәллим ишләдији шивә шәраитиндән, шакирдләрин билик сәвијјәсиндән, кечдији мөвзудан асылы олараг фајдалы јоллар сечә биләр.

Ә. Т. ХӘЛӘФОВ

С. М. Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин мүәллими.

VIII—X СИНИФЛӘРДӘ ШАКИРДЛӘРИН МӘКТӘБДӘНКӘНАР МҮТАЛИӘСИНӘ РӘҺБӘРЛИК ҺАГГЫНДА

Шакирдләрин тә'лим-тәрбијәсиндә мәктәбдәнкәнар мүталиә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Шакирдләр мәктәбдәнкәнар мүталиә васитәсилә билик сәвијјәләрини, дүнјакөрүшләрини кенишләндирир, нитг вә тәфәккүрләрини инкишаф етдирирләр. Габагҹыл мүәллимләр мүстәгил ишин бу мүһүм нөвү илә ҹидди мәшғул олур вә шакирдләрдә она бөјүк һәвәс вә мараг ојатмаға сә'ј едирләр.

Мүәллимләр шакирдләрин мәктәбдәнкәнар мүталиәсини јахшы тәшкил етмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә едирләр.

Шакирдләрин суаллара вердикләри ҹавабларда, иншa јазыларда, дәрнәк мәшғәләләриндә, охуҹулар конфрансларында, диспутларда мараг вә арзуларыны өјрәнир, онларын јеринә јетирилмәсинә ҹидди рәһбәрлик вә нәзарәт едирләр. Мүстәгил ишин мүхтәлиф нөвләрини кениш сурәтдә тәтбиг етмәдән тәдрис просесиндә билијә јијәләнмәк олмаз. Мәһз буна көрә дә мәктәбин јухары синифләриндә китаб үзәриндә мүстәгил иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, орта мәктәби гуртаран шакирдләр али мәктәбләрдә дә мүвәффәгијјәтлә охусунлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, рајон вә кәнд мәктәбини гуртаранларын бир һиссәсинин мүталиә вәрдишиндә ҹидди гүсурлар вардыр. Көрүнүр ки, бир сыра мәктәбләрдә мүстәгил ишин бу нөвүнә лазымынҹа диггәт јетирмирләр. Бу нөгсан мәктәбдәнкәнар мәшғәләләрдә китаб үзәриндә мүәллимин күндәлик рәһбәрлији илә мүстәгил ишин мүнтәзәм апарылмасы нәтиҹәсиндә арадан галдырыла биләр.

Мүталиә тәфәккүрүн кәркин ишләмәсини тәләб едән фәал дәрк етмәк, китаба шүурлу мараг ојатмаг, чәтинлији арадан галдырмаг вә әхз етдији билији јарадыҹы сурәтдә әмәли ишә тәтбиг етмәк характери дашымалыдыр. Охунмуш материалын мәзмуну һаггында дүшүнмәк, она гаршы өз мүнасибәтини билдирмәк мәктәблинин мүталиәјә фәал вә шүурлу мүнасибәтини көстәрән әсас әламәтдир. Мәктәбли бу вә ја дикәр китабы мүстәгил олараг мүталиә етмәклә, һәр шејдән әввәл, охудуғунун мәзмунуну баша дүшмәси, фикри ајдын дәрк етмәси барәдә өзүнә һесабат вермәли, чәтин анлашылан јерләри мә'лумат китабчасы вә лүғәтләрә мүраҹиәт етмәклә тәкрарән охумалыдыр. Јалныз мәтнин мәзмунуну там анламагла (әјани гејд, чертјож, схем, ҹәдвәл вә с. тутмагла) билији möһкәмләндирмәк олар.

Китаб материалы үзәриндә мәктәблинин мүталиә мүстәгиллији о заман өзүнү көстәрә биләр ки, бу ишин гаршысында мүәјјән мәгсәд гојулмуш вә мүвәффәгијјәтлә һәлл едилмиш олсун. Ишин әсас мәгсәди ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Охунмуш материалы тәнгиди мәнимсәмәк вә ондан дүзкүн нәтиҹә чыхармаг. 2. Охунмуш материалдан (тәдрис вә иҹтимаи фәалијјәт үчүн зәрури олан ҹәһәтләрдән) чыхарыш етмәк. 3. Охунмуш материалы өзүнүн гануни малы етмәк.

Бүтүн бунлар исә мәктәблидән китабла мәһсулдар ишләмәк баҹарығы вә вәрдиши тәләб едир. Бу вәрдиш олмадан охунан материалын мәзмунуна јарадыҹы вә шүурлу сурәтдә јанашмаг мүмкүн дејилдир. Китабы сәмәрәли мүталиә етмәк чәтин ишдир. Бу, хүсуси һазырлыг тәләб едир. Һәмин һазырлыг 7 иллик тәдрисдә баша кәлир, јухары синифләрдә исә даһа јүксәк пилләјә чатыр.

Тәдрис просесиндә сәмәрәли мүталиә вәрдишләринә јијәләнмәк, шакирдин дәрсликлә, китабла ишләмәси, мүәллимин көмәјилә башлајыр. Шакирд мүталиәсинин кејфијјәти, мүәллимин бу иши неҹә тәшкил етмәсиндән чох асылыдыр.

Мүәллимин көмәјилә шакирдин китаб үзәриндә мүстәгил мүталиәси кәркин зеһни әмәк тәләб едир.

Мәктәблинин шүурлу вә фәал мүталиәси китабын мәзмунуну möһкәм мәнимсәмәси илә нәтиҹәләнир. Белә мүталиә просесиндә шакирд гијмәтли әхлаги кејфијјәтләр кәсб едир. Шакирд јалныз мүстәгил дүшүнмәјә малик олмагла галмыр, һәмчинин билији дәриндән вә möһкәм мәнимсәјир, шүурлу мүталиә вәрдиши газаныр.

Ибтидаи вә орта мәктәбдә тәдрис програмлары вә режими һаггында ҮИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында көстәрилир ки, «мүәллим дәрс дедији фәнни мүнтәзәм, ардычыл сурәтдә шәрһ етмәјә борчлудур, һәр чүр јолларла ушаглары дәрслик вә китаб үзәриндә ишләмәјә, мүхтәлиф мүстәгил јазы ишләринә... алышдырмалы... һәм дә мүәллим ушагларын дәрс мәшғәләләриндә чәтинлик чәкдикләри вахт онлара һәр васитә илә көмәк етмәлидир.»[1].

Бу гәрарда јалныз дәрслијә әлавә едилән мүхтәлиф әдәбијјат вә китаб үзрә мүталиәнин јери көстәрилмир. Һәмчинин шакирдләрин билик мәнбәји олан әсас тә'лим-тәдрис мәсәләләринин принсипиал һәлли верилир. Мүәллимин мүнтәзәм вә ардычыл олараг тәдрис материалыны өјрәтмәси илә јанашы олараг шакирдләрлә апарылан сөһбәтләр, нүмајиш етдирилән тәчрүбәләр васитәсилә онларын мүхтәлиф нөвлү сәрбәст иш көрмәклә билик газанмаларына чалышмалыдыр. Билик мәнбәләринә дәрслик, елми-популјар әдәбијјат, бәдии әдәбијјат, журнал, гәзет вә мә'лумат китабчалары вә с. дахилдир. Мүәллим тәрәфиндән дәрслик үзәриндә мүталиәнин дүзкүн тәшкил едилмәси, изаһ едилән материал барәсиндә шакирд фикирләшмәјә, фактлары, гајдалары, нәтичәләри, үмумиләшдирмәләри шүурлу мәнимсәмәјә, өјрәндијинин мәзмунуну дүзкүн изаһ етмәјә, әсас фактлары сечмәјә, билијини тәчрүби ишләрдә тәтбиг етмәјә, охунмуш материалы өз јаддашында мөһкәмләндирмәјә имкан верир.

Лакин шакирдин алдығы билијин мәнбәји тәкчә дәрслик олмамалыдыр. Шакирд дәрсликдән әлавә башга мәнбәләри дә мүнтәзәм олараг мүталиә етмәлидир. Ушаг мәктәбин она вердији билији өз мүталиәсилә тәкмилләшдирмәлидир. Шакирдләрин билијә олан һәвәсинин давамлы олмасына вә алдыглары биликлә кифајәтләнмәмәләринә чалышмаг лазымдыр. В. И. Ленинин «әкәр мән билијимин аз олдуғуну билирәмсә, о заман билијими артырмаға чалышачағам...»[2] сөзләрини унутмамалыдырлар. Орта мәктәбин јухары синифләриндә әлавә әдәбијјатын мүталиә едилмәси хүсуси јер тутмалыдыр. Буну јухары синифләрдә кечилән ајры-ајры фәнләр тәләб едир. Тарихи өјрәнәркән марксизм ленинизм нәзәријјәсинә јијәләнмәдән, марксизм классикләринин ајры-ајры әсәрләринә мүрачиәт етмәдән чәмијјәт һадисәләринин тәһлилини вермәк олмаз. Хүсусән, әлавә әдәбијјатын ичәрисиндә партија тарихи, «Азәрбајчан Коммунист партијасынын тарихи», Азәрбајчан, рус, ССРИ халглары вә дүнја әдәбијјаты классикләринин ән јахшы әсәрләри, елми-популјар журналлар мүһүм јер тутмалыдыр. Јалныз шакирдләр мүәллимин рәһбәрлијилә бу материаллар үзрә мүнтәзәм ишләмәк шәртилә дәрин билик әлдә едә биләрләр. Бундан башга мүәллим материалы садәчә олараг охумаг үчүн дејил, онун мәзмунуну өјрәнмәјин мәгсәдәујғун кәлмәси барәсиндә дә фикирләшмәлидир. Дәрс просесиндә мүәјјән етдији өлчүнү сахламаг шәртилә әлавә әдәбијјатдан истифадә едилмәлидир ки, дәрслијин ролу азалдылмасын. Дәрслик әсас дәрс васитәси кими галмалыдыр. Мәктәбдәнкәнар әлавә әдәбијјат да әсас билик мәнбәји кими јухары синиф шакирдләринә хидмәт етмәлидир. Онун мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә јијәләнмәк исә мүстәгил иш һесаб едилир. Мүәллимин рәһбәрлији бурада да азалмыр, әксинә, шакирдләрин билик алмаг вәрдиш вә бачарыгларыны мүвәффәгијјәтлә инкишаф етдирмәк үчүн зәрури шәраит јарадыр.

Шакирд дәрсликдәки илә, әлавә әдәбијјатдакы ејни һадисә вә фактлары мүгајисә едәрәк онларын охшар вә башга чәһәтләрини ајырд едир вә мә'луматыны кенишләндирир. Марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри шакирдләрдә марксист дүнјакөрүшүнүн формалашмасында әсас рол ојнајыр. Бәдии әдәбијјатын тә'сир гүввәси дә бөјүкдүр. Реалист бәдии әдәбијјат васитәсилә шакирдләр мүәјјән тарихи дөврдә тарихи фактлары, адәт вә ән'әнәләри, дәбләри, инсанларын психолокијасыны вә хасијјәтини өјрәнирләр. Бунунла бирликдә шакирдләрин јалныз мәктәбдәнкәнар мүталиәси илә кифајәтләнмәјиб онларын алдыглары билији өзүнүн тәдрис вә ичтимаи фәалијјәтинә тәтбиг едә билмәсинә чалышмаг лазымдыр. Беләликлә, китаб үзәриндә мүстәгил иш шакирд билијинин кенишләнмәси үчүн ән мүһүм васитәјә чеврилир.

В. И. Ленин китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәјин көзәл нүмунәләрини вермишдир. «В. И. Ленин ишләмәји, һәм дә мүнтәзәм вә сәбатла ишләмәји бачарырды. О, китаблары тәкчә охумаг дејил, өјрәнир, тәһлил дә едирди. О, мүәјјән план үзрә мүталиә едәрди... Гејдләр вә игтибаслар едәрди... Охудуғуну дүшүнәрди. Сонра әјләшиб јенидән диггәтлә охумаға башларды»[1].

[1] Мәктәб вә мүәллим һаггында партија вә һөкумәтин гәрарлары. Бакы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 46—47.

[2] В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 287.

[1] Ленин һаггында хатирәләр, Бакы, 1957, сәһ. 62.

Китабын мәзмунуну әсаслы сурәтдә, дәриндән өјрәнәркән, билијә шиддәтли мараг, инадкарлыг, бөјүк ирадә гүввәси, ишләмәк бачарығынын олмасы кими кејфијјәтләр јараныр. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, ајры-ајры дәрс вәсаитилә, мүхтәлиф елм саһәләриндә (техника, инҹәсәнәт вә с.) әлавә әдәбијјатла шакирдин таныш олмасы кәләҹәкдә онун шүурлу сурәтдә ихтисас сечмәсинә көмәк едир. Китаб үзәриндә мүстәгил иш просесиндә јухары синиф шакирдинин ајры-ајры фәнләрин өјрәнилмәсинә марағы даһа да артыр. Бүтүн бунлары мүәллим нәзәрә алараг шакирдләрин ајры-ајры фәнләрин өјрәнилмәсинә марағыны вә јарадыҹылыг габилијјәтини артыран фәрди тапшырыглардан кениш истифадә едилмәсинә наил олмалы, шакирдләрин фәрди тапшырыгларына диггәт јетирмәлидир. Бүтүн јухарыда дедикләримиздән ашағыдакы нәтиҹәни чыхармаг олар:

1. Шакирд мүәллим тәрәфиндән верилән мәктәбдәнкәнар әдәбијјаты мүнтәзәм олараг охујараг дүшүнүр, билијини һәртәрәфли кенишләндирир.

2. Китаб үзәриндә шүурлу вә фәал мүталиә билијин илк мәнбәји олан дәрслик вә мүәллимин ҹанлы сөзү илә шакирд билијинин кејфијјәтини јүксәлдир.

3. Мәктәбдәнкәнар әдәбијјатын мүталиә едилмәси, шакирдин коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә едилмәсинә, марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә јијәләнмәсинә, онларын фәаллашмасына, тәшәббүскар олмаларына, јарадыҹылыг бачарығынын артмасына, әмәјә мәһәббәт һиссинин тәрбијә едилмәсинә зәмин јарадыр.

4. Китаб үзәриндә мүстәгил мүталиә, шакирдләрдә китабла сәмәрәли ишләмәк вәрдиши јарадыр. Әгли әмәјин тамамилә мәдәни олмасыны тәрбијә едир.

5. Мәктәбдәнкәнар мүталиә шакирдләрин дәрслијә олан марағыны артырыр, онларын билијә, ајры-ајры елм саһәсинә марағыны артырыр, кәләҹәк сәнәт сечмәләринә көмәклик едир. Лакин мүталиәнин мүхтәлиф үсулларындан әлверишли шәкилдә истифадә едә билмәмәси нәтиҹәсиндә шакирдин алдығы билик һәмишә сәмәрәли олмур. Мүталиәнин методикасыны ајдынлашдырмаг үчүн фактик олараг күтләви китабханаларда, ушаг вә мәктәб китабханаларында, республиканын габагҹыл мәктәбләриндә, ән јахшы дил-әдәбијјат мүәллимләринин көмәјилә мүстәгил мүталиәнин тәҹ-

рүбәси, шакирдин һесабаты, Азәрбајҹанын мүхтәлиф рајонларында бир чох шакирдләрлә мүталиә һаггында апарылан фәрди сөһбәт вә әлдә едилән материаллар китаб үзәриндә мүталиәнин хүсусијјәтләрини мүәјјән етмәјә имкан верир.

Габагҹыл мүәллимләрин шакирдләри мүстәгил мүталиә үчүн һансы үсуллардан истифадә едир? Онлар сәмәрәли мүталиәдә һансы бачарыг вә вәрдишләри газанырлар? Шакирдләрин сәрбәст ишиндә һансы мүһүм нәгсанлар вардыр?

Орта мәктәбин VIII синфиндә тәҹрүбәли мүәллимин рәһбәрлији илә шакирдләр елми мәтн үзрә ишләмәк методикасына јијәләнирләр. Адәтән, елми мәтни шакирдләр бир нечә дәфә охујур вә чалышырлар ки, онун мәзмунуну јахшы анласынлар вә möһкәм мәнимсәсинләр. Габагҹыл мүәллимләрин рәһбәрлији илә мәктәбдәнкәнар вахтларда мүстәгил олараг охујур, онун мәзмунуну дәрс материалы илә (мүәллимин изаһы илә) әлагәләндирирләр. Мүталиә просесиндә мүәллифин әсас фикир вә нәтиҹәләрини баша дүшмәјә вә фикирләшмәјә сә'ј едирләр. Фактлары тәһлил, әшја вә һадисәләри мүгајисә етмәјә чалышырлар. Буну сүбут етмәк үчүн тәҹрүби јол илә VIII синиф шакирдләринин јазылы вә шифаһи олараг вердикләри типик ҹаваблардан бир нечәсини ашағыда нүмунә мәгсәдилә веририк:

«Елми китаб вә ја мәгаләни охујаркән һәр бир ҹүмләни дәрин фикирләширәм, ајдын олмадыгда баша дүшәнә кими бир нечә дәфә ону охујурам. Охудуғуму јадымда сахламаг үчүн фикримдә тәкрар едирәм. Сонра план тутуб, дәфтәрә јазырам.

Әввәлҹә, сәссизҹә, диггәтлә охујурам, чәтин јерләри сечирәм, материалы јахшы хатырламаг үчүн сонра мәтни бүтүнлүкдә охујурам. Мәним үчүн јени олан сөзләри «лүғәт дәфтәри»мә гејд едирәм» вә с.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, VIII синиф шакирдләри китабы мүстәгил мүталиә етмәк үсулларына јијәләнир вә өз дәрс тәҹрүбәләриндә ондан мүнтәзәм олараг истифадә едирләр.

IX синиф шакирдләри мүталиәјә даһа чох тәшәббүс көстәрирләр. Онлар китабы мүталиә едәркән белә бир гајдадан истифадә едирләр. Әввәлҹә, китабын мәзмун вә идејасыны анламаг, ондан мүһүм вә даһа зәрури материаллары сечир, сонра да ону дәрсдә тәтбиг етмәк үзәриндә фикирләширләр. Дәрс материалына ујғунлашдырмаг, ән нәһајәт, јадда јах-

шы галмасы үчүн гаршыда вә кәләчәк тәкрарда мәгсәдәујғун гејдләр едилмәсини лазым билирләр. Биз ашағыда шакирдин типик чавабынын нүмунәсини веририк. «Китаб, синифдә кечилән материала аиддирсә, ичмал тутурам вә ја дәрсликдә олмајан мүһүм материал үзрә гејдләр едирәм. Башга китаблары мүталиә едәркән китабын планынын маддәләрини суал чүмләләрилә јазырам вә онлара өз сөзләримлә гыса чаваблар верирәм. Мараглы парчалары гејд едирәм. Мүталиә заманы, һәр шејдән әввәл, китабын мәзмун вә идејасыны анламаға чалышырам». Сонра мәтни мәнтиги олараг ајры-ајры һиссәләрә бөлмәк, һәр һиссәјә ајрыча олараг башлыг вермәк лазым кәлир. Планын һиссәләри, онун заһири формасыны дејил, фикрин маһијјәтини әкс етдирир. Шакирд мәтни бүтүнлүклә һиссәләрә ајырмаг, һәр һиссәјә дүзкүн башлыг тә'јин етмәклә мүәллифин фикир ардычыллығыны көзләјир. Китабын нәтичәсини вурур.

Ситат сечмәк мәнбәјин әввәлчәдән әсаслы мүталиә олунмасыны тәләб едир. Шакирд механики, садәчә олараг мүәллифин әсас фикрини характеризә едән парчаны көчүрмәмәли, әксинә, мәтни анламағы бачармалы, ондан елә јерләри сечмәлидир ки, әсас фикри, јахуд фактик материалы инандырычы, ајдын вә тә'сирли формада вермиш олсун.

Шакирд о заман јахшы ичмал тута биләр ки, о, әсәри фикирләшәрәк охусун, әсас нәтичәләри, нүмунәләри, фактлары, јери кәлдикчә өз гејдләрилә әкс етдирмиш олсун. Сәрбәст ичмалы тәртиб етмәк, онун планыны тутмаг, мәзмунуну сәрбәст олараг изаһ етмәк лазымдыр.

Тезис там, гәти ифадә олунмуш әсас фикирләр, идејалар, нәтичәләр силсиләсидир.

Ишин белә тәтбиг едилмәси тәчрүбәли мүәллимләрин дәрс дедикләри јухары синиф шакирдләринин ишиндә мүшаһидә едилир. Шакирдләр охудуглары мәнбәләрдән әсас библиографик мә'луматы (мүәллиф, китабын вә ја мәгаләнин ады, нәшријјаты, или, нәшр едилдији јер) мүнтәзәм олараг гејд едирләр.

Јахшы мүталиәнин кејфијјәти бу вә ја дикәр әсәри шүурлу охумаг, охунмуш материалы өз гануни малы етмәклә характеризә олунур.

Бунунла белә орта мәктәби гуртаран шакирдләрин мүәјјән һиссәси илк мәнбәләрин тәсвирини јазмаг, өзүнә лазым олан материалы каталог вә картотекадан тапыб јазмагда чәтинлик чәкир. Бу ону көстәрир ки, һәмин шакирдләр мәк-

тәбдә китаб мүталиәси вәрдишләринә лазымынча јијәләнмәмишләр. Орта мәктәб шакирдләри ашағыдакы бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәлидирләр:

1. Китаб үзәриндә шүурлу, фәал вә јарадычы сурәтдә ишләмәк, мәтни изаһ етмәк, әсас фикри вә икинчи дәрәчәли фикри ајырмаг, нәтичә вә үмумиләшдирмәләри сечмәк, фактлары, һадисәләри, характерләри мүгајисә етмәк.

2. Китабдан алдығы билији дәрсдә өјрәндикләри илә әлагәләндирмәји вә ондан истифадә етмәји сәрбәст олараг бачармаг.

3. Мүталиәнин мәгсәд вә мәзмунундан асылы олараг китаб үзәриндә фәргли ишләмәји өјрәнмәк.

4. Охунмуш китабын мәзмунуну сәрбәст олараг гијмәтләндирмәк, мәнбә әсасында она өз рә'јини вермәји бачармаг.

5. Охујаркән мәтни мәнимсәмәк вә мөһкәмләндирмәк үчүн зәрури олан гејдләри апармаг, план тутмаг, ситат сечмәк, ичмал вә ја тезис тәртиб етмәји бачармаг.

6. Бу вә ја дикәр мәсәлә үзрә бир нечә мәнбә үзәриндә ишләмәји өјрәнмәк, мә'рузә вә реферат һазырлаја билмәк.

7. Лазым олан китабы каталогдан тез тапмаг, мөвзу үзрә лазым олан әдәбијјаты јығмаг вә һәмин мәсәлә үзрә библиографија тәртиб етмәк.

8. Китабла габагчадан таныш олмағы бачармалы, титул сәһифәси, мүгәддимәни, мүндәрәчаты сечмәк, адлар көстәричисиндән истифадә етмәк.

Китабла ишләркән вахтын тәшкил едилмәси, ишләмәк үчүн јерин ајрылмасы, топланмыш материалын сахланмасыны тәшкил етмәк.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, шакирдләрин билик сәвијјәләринин кенишләнмәсиндә вә кәләчәк инкишафында мүстәгил мүталиә мүһүм васитәләрдән биридир. Мәһз буна көрә дә мүәллимләримиз бу мүһүм васитәләрдән јери кәлдикчә истифадә етмәлидирләр.

Шәрифә **СУЛТАНОВА**
Азәрбајҹан Дөвләт Дилләр Педагожи
Институтунун мүәллими.

ӘДӘБИ ГИРАӘТ ТӘДРИСИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ҆ҺАГГЫНДА

Гираәт савад уғрунда апарылан ән сәмәрәли вә әһәмијјәтли иш нөвләриндән бидидир. Инсан шүурунун тәшкилиндә гираәт мүһүм рол ојнајыр. Гираәт ишини дүзкүн тәшкил етмәклә мүәллим шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә дә чох бөјүк иш көрә биләр.

Мәктәбдә гираәт иши елә гурулмалыдыр ки, онун васитәсилә кәнч нәсил кениш һафизәјә, сағлам нәзәри мә'лумата, әдәби-бәдии, сијаси вә саир әсәрләрдән сәрбәст, һәм дә шүурлу олараг истифадә етмәк габилијјәтинә малик ола билсин. Гираәтин дүзкүн тәшкили шакирдләрдә: а) коммунист тәрбијәси кими мүһүм олан бир мәсәләнин һәјата кечирилмәси үчүн имкан јарадыр. Охунан бәдии-сијаси әсәрләр шакирдин дүнјакөрүшүндә, онун ҹәмијјәтдәки кәләҹәк ролунда әһәмијјәтли рол ојнајыр; б) јахшы тәшкил едилмиш гираәт мәшғәләләри шакирди мәнтиги дүшүнҹәјә саһиб олмаға, ајры-ајры һадисәләрин вә сурәтләрин мүнасибәтләриндәки мәнтиги әлагәләри дәрк етмәјә алышдырыр; в) гираәтин сәмәрәли гурулмасы шакирдләри бәдии әсәрләрдә әкс олунан иҹтимаи һәгигәтләрлә, нәһајәт тарихи кечмишин мүәјјән мәсәләләри илә таныш едир; г) гираәтин дүзкүн тәшкили, шакирдләрин дил зәнкинлијинә, онларда јаддашын инкишаф етмәсинә, тәсәввүр вә тәхәјјүл габилијјәтләринин јүксәлмәсинә сәбәб олур.

Буна наил олмаг үчүн мүәллим тәдрис заманы гираәтин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә етмәлидир. Гираәт дәрсләриндә һәр шејдән әввәл шакирдләрә дүзкүн охумаг өјрәдилмәлидир.

Дүзкүн охумаг дедикдә—сөзләри дoғру охумаг, һеч бурахмамаг, сөзләрин ахырларыны ајдын демәк кими ҹәһәтләр нәзәрдә тутулур. Дүзкүн охумағын тәләбләрини позмаг һалларына һәлә ибтидаи синифләрдә тез-тез раст кәлмәк олур. Һәмин синифләрдә бә'зи шакирдләр сөзләри дүз охумур, о. ја сөзләри јарымчыг охујур, ја да һәрф бурахыр. Белә нөгсанларын әсас сәбәби, шакирдин әлифба дөврүндә гираәтә дүзкүн алышмамасыдыр. Гираәтдәки нөгсанларын икинҹи сәбәби, бә'зи шакирдләрин физиоложи ҹәһәтдән нөгсанлы олмаларыдыр; мәсәлән: пәлтәклик, кәкәләмәк вә с. Шакирд «н» әвәзинә «л», «ч» әвәзинә «ш» вә с. дејир. Мүәллим вахтында бу нөгсанларын арадан галдырылмасына фикир вермәлидир, јохса кәләҹәкдә һәмин шакирдә дүзкүн гираәт өјрәтмәк чәтин олар. Белә һалларда мүәллим һәмин шакирдләрлә тәк-тәк, фәрди олараг мәшғул олмалыдыр.

Јухары синифләрдә дүзкүн охумамағын әсас сәбәби, охунан сөз вә ја ифадәләрин шакирдләр тәрәфиндән анлашылмамасы олур. Шакирд мәтн ичәрисиндә мә'насыны билмәдији бир сөзә раст кәлдикдә, ја о сөз үзәриндә дајанмалы олур, ја да һәмин сөзү сәһв охујуб кечир. Буна көрә мүәллим бир тәрәфдән шакирдләрин нитг үзвләрини дүзкүн тәрбијә етмәјә чалышмалы, о бири тәрәфдән дә һәр бир сәсин вә ја сөзүн дүзкүн охунмасына шакирддә мәс'улијјәт һисси јаратмалыдыр.

Гираәт дәрсләриндә нәзәрә алынаҹаг икинҹи ҹәһәт охуда нормал сүр'әтин көзләнилмәсидир.

Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләр ејни сүр'әтлә охумурлар. Бири јаваш-јаваш, о бири исә тез-тез охујур. Һәм јаваш, һәм дә тез-тез охумаг нөгсан сајылмалыдыр. Чүнки јаваш охујан ушаг әввәл, охудуғу сөзләрдә, сонра охудуғу сөзләрин мә'насыны бирләшдирмәкдә чәтинлик чәкир. Тез-тез охујан ушаг исә охудуғу мәтнин үмуми мәзмунуну мәнимсәмәкдә чәтинлик чәкир. Бунларын һәр икиси фајдасыздыр. Она көрә мүәллим шакирдләрдә орта дәрәҹәли бир оху сүр'әти, јә'ни нормал оху сүр'әти тәрбијә етмәјә чалышмалыдыр. О, тез-тез охујан шакирдләри нормал дәрәҹәјә ендирмәјә вә јаваш-јаваш охујанларын исә сүр'әтини артырмаға диггәт јетирмәлидир.

Гираәт дәрсләриндә мүәллимин фикир верәҹәји үчүнҹү ҹәһәт шакирдләри шүурлу охуја алышдырмаг олмалыдыр.

Шакирдә дүзкүн охумағы, нормал сүр'әтлә охумағы өјрәтдијимиз кими, ону шүурлу охумаға да адәт етдирмәлијик. Шүурлу оху вәрдиши бир тәрәфдән шакирдин үмуми билијини артырмаға көмәк едир, о бири тәрәфдән дә күндә-

лик ичтимаи, сијаси вә мәдәни мәсәләләрин мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Гираәт вәрдишинин шүурлу сурәтдә давам етдирилмәси ашағыдакы чәһәтләрдән гијмәтлидир:

1) Шакирдә өз мүһити, әтрафындакы инсанлар тә'сир вә көмәк етдији кими китаблар, әдәби-бәдии вә сијаси әсәрләр дә чох көмәк едир. Белә әсәрләр шакирдин мүстәгил һәјатында бөјүк рол ојнаја биләр. Бөјүк рус шаири А. Пушкин: «Ән бөјүк тәһсил мүталиәдир»—демишдир.

2) Мүталиәнин, јә'ни өз-өзүнә шүурлу охунун инсан һәјатында, онун мә'нәви чәһәтчә формалашмасында олдугча бөјүк әһәмијјәти вардыр. Һәтта шәхсләрин чәмијјәтлә күндәлик мүнасибәтиндә мәтбуатын бөјүк ролуну хатырламаг кифајәтдир.

Гираәт мүәјјән мәгсәдләрдән асылы олараг, бир нечә нөвә ајрылыр. Бунлардан икисинин үзәриндә дураг:

1) сәссиз гираәт, 2) сәсли гираәт.

Орта мәктәбин хүсусән јухары синифләриндә сәссиз гираәтин сәслијә нисбәтән мүәјјән үстүнлүкләри вардыр. Буну педагог вә методистләрин узун заман апардыглары тәчрүбә вә мүшаһидәләр исбат етмишдир. Бу үстүнлүкләр тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) сәссиз гираәт, сәслијә нисбәтән сүр'әтли олур; 2) сәссиз гираәтдә физики јорғунлуг аз олур; 3) сәссиз гираәт, диггәти охунан мәтнә јахшы топламаг үчүн имкан јарадыр; 4) сәссиз гираәт, мәтндә әһәмијјәтли олан сөзләри тапмаға вә онларын үзәриндә вурғуну дүзкүн ишләтмәјә көмәк едир; 5) сәссиз гираәт, мәтндә лазым олан чәһәтләри јығмаға вә икинчи дәрәчәли чәһәтләри атмаға имкан јарадыр. Белә гираәтдә, нитг апаратымызын бүтүн һиссәләри тамамилә сакит олмалыдыр.

Биз сәссиз гираәтин үстүнлүјүнү көстәрүркән һеч дә сәсли охунун әһәмијјәт вә гијмәтини, хүсусән онун ифадәли гираәтдәки ролуну азалтмаг истәмирик. Оху заманы елә јерләр вардыр ки, орада сәсли гираәт, сәссизә нисбәтән даһа тә'сирли олур; мәсәлән, мүәјјән сөзләрин дүзкүн дејилишини өјрәнмәк вә ја ше'рин вәзнини тапмаг вә саирәдә сәсли гираәтин ролу бөјүкдүр.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, үмумијјәтлә мәтни јадда сахламаг үчүн сәсли гираәт, сәссизә нисбәтән даһа әлверишлидир. Она көрә дә сәсли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсинә мүәллим хүсуси диггәт етмәлидир. Сәсли гираәт иши мәктәбин әдәбијјат вә драм дәрнәкләриндә

мәшғәлә апарыркән даһа артыг сәмәрәли нәтичәләр верир. Шакирдләрин евдә уча сәслә китаб, мәгалә вә с. охумалары исә аиләләримизә мәдәни чәһәтдән мүсбәт вә фајдалы тә'сирләр көстәрир.

Јухарыда гејд олунанлардан башга мүәллим, шакирдләрдә сүр'әтли гираәт вәрдишләри јаратмаға да хүсуси диггәт јетирмәлидир. Сүр'әтли гираәт үчүн апарылан вәрдишләр, мәтн ичәрисиндә чүмлә тапмаг јолу илә башланыр. Бу јоллардан бир нечәсини көстәрәк:

1. Шакирдләр, мүәллимин көстәриши илә китабын мүәјјән бир сәһифәсини ачырлар. Сонра мүәллим һәмин сәһифәдә 20—25 сәтирлик бир абзас көстәрир. Мүәллим һәмин абзасда олан бир чүмләни тахтада јазыр. Шакирдләр сакит сәслә тахтада јазылмыш чүмләни охумалы вә тез ону абзасда ахтармалыдырлар.

2. Мүәллим шакирдләрин дәрс китабында олан һекајә вә ја мәгаләләрдән бир парча тахтада јазыр. Јазы заманы о (мүәллим) һәр чүмләдә гәсдән бир вә ја ики сөз бурахыр. Шакирдләр тез өз китабларында һәмин бурахылмыш сөзләри тапыб, ајрыча бир кағызда јазырлар вә сонра да мүәллимә верирләр (шакирд кағызын бир кәнарында өз ад вә фамилијасыны да гејд етмәлидир).

3. Мүәллим дәрсин башланмасындан габаг тахтада шакирдләрин китабында олан кичик һекајәләрдән биринә аид бир нечә суал јазыр. Сонра о, тахтанын үзәрини бир гәзетлә өртүр. Дәрс башландыгда мүәллим, шакирдләрә һәмин һекајә олан сәһифәнин ачылмасыны тәклиф едир. Шакирдләр көстәрилән һекајәни өзлүкләриндә охујурлар. Сонра мүәллим тахтада јаздығы суалларын биринчисини ачыр вә бир аз сонра јенә тез үстүнү өртүр. Шакирдләр тахтада јазыланлары чәлд охујуб һекајәдә һансы чүмләнин вә ја сәтрин тахтадакынын чавабы олдуғуну көстәрмәлидирләр.

4. Гираәт механики вә шүурсуз сурәтдә сөзләрин тәкрарына чеврилмәмәк үчүн, шакирдләрә охунмуш һекајәјә аид суаллар јаздырылмалыдыр. Суаллар елә гурулмалыдыр ки, онлар охунмуш әсәрдәки һадисәләри инкишаф етдирә билсин. Мәсәлән, нүмунә үчүн Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почта гутусу» һекајәсинә верилмиш суаллары алаг:

1) Ханын сәфәрә чыхмаг үчүн көрдүјү һазырлыг вә Новрузәлинин кәлмәси.

2) Ханын Новрузәлијә вердији тапшырыг.

3) Новрузәлинин почтханаја кетмәси.

4) Почтханада онун һәрәкәтләри.

5) Новрузәлинин гајытмасы вә онун ханла сөһбәти.

Мүәллим һәмин суаллар васитәсилә шакирдин әсәрә диггәтлә јанашыб-јанашмадығыны мүәјјән едә биләр.

Һәчми нисбәтән бөјүк олмајан әсәрләр (һекајәләр, тәмсилләр, ше'рләр вә саирә) синифдә охунмалыдыр. Әкәр һекајә вә ја ше'р һәчмчә бөјүк исә ону ашағыдакы гајда үзрә бир нечә һиссәјә ајырыб охутмаг лазымдыр.

1) Синифдә әсәрин елә һиссәси охунмалыдыр ки, о һиссә өзлүјүндә тамамланмыш бир һадисә тәсвир едә билсин.

2) Сонракы нөвбәти дәрсдә, әввәлчә әсәрин кечилмиш һиссәсинин мәзмуну мүхтәсәр суратдә нағыл етдирилир вә бурада охунан һиссәни бир аз сонра охуначаг јени һиссә илә бағлаја билән нөгтәләрә шакирдләрин диггәти чәлб олунур. Шакирдләрә кечән дәрсдә охудугларыны хатырлатмаг үчүн бир нечә суал да вермәк олар.

3) Әкәр әсәр һәчмчә бөјүксә вә онун бир һиссәсини синифдә вә бир һиссәсини дә евдә охумаг лазым кәлмишсә, о һда ән чох шакирдләрин диггәтини евдә охудуглары чәһәтә чевирмәк лазымдыр.

Бундан мәгсәд: а) мүәллим евә верилән тапшырығын шакирдләр тәрәфиндән ичра едилдијини вә шакирдләрин әсәри, доғрудан да, баша дүшүб-дүшмәдикләрини јохлајыб әмин олмагдыр; б) әсәрин һәр үч һиссәсини (габаг синифдә охунан һиссә, шакирдләрин евдә охудуглары һиссә вә һазыркы дәрсдә охунмасы нәзәрдә тутулан һиссәсини) бирләшдирмәкдир.

Бәдии әсәрләр синифдә адәтән уча сәслә охунур. Бә'зи һалларда вәрдиш мәгсәдилә шакирдләр әсәрләри сакит сәслә дә охујурлар. Оху гуртардыгдан сонра мүәллим јохлама мәгсәдилә һекајәнин мәзмунуна аид бир нечә суал верир вә шакирдләрин әсәри диггәтлә охујуб-охумадыгларыны мүәјјән едир.

Синифдә бәдии әсәрләри кечиркән мүтләг мүәллимин нүмунәви гираәти лазымдыр. Әсәрлә таныш олмајан шакирдә синифдә бәдии әсәр охутмамалыдыр. Ја әввәлчә мүәллим охумалы, ја да шакирдләрин арасында јахшы охујанлара бир аз әввәл, охуначаг әсәр көстәрилмәли вә она һазырлашмаг үчүн имкан верилмәлидир. Лирик ше'рләри, поемалары, һекајәләри һазырлыгсыз охујан шакирд онларын тә'сирини азалда биләр, беләликлә дә әсәрин гијмәти вә тәрбијәви әһәмијјәти алчала биләр.

Әлбәттә, шакирдләри ифадәли гираәтә алышдырмаг лазымдыр. Бу вәрдиш онлара таныш олан вә синифдә тәһлил едилмиш әсәрләр үзәриндә апарылмалыдыр. Мүәллимин нүмунәви гираәтиндә шакирдләр китаблары өртүб диггәтлә динләмәли, бәдии әсәрин ајдын, дүзкүн ифадә илә охунмасына диггәт етмәлидирләр.

Мүәллимин әсас вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәкдир. Шакирдләрин шифаһи нитг мәдәнијјәтинин инкишафында исә ифадәли гираәтин ролу бөјүкдүр. Она көрә дә ана дили вә әдәби гираәт дәрсләриндә ифадәли охунун методикасына диггәт едилмәлидир.

Һәр шејдән әввәл, ифадәли гираәтдә зәнкин интонасија олмалыдыр; сәс фикрә көрә мәгсәдәујғун суратдә јүксәлдилиб алчалдылмалыдыр. Ифадәли гираәтдә мәтндән асылы олараг, нитгин темпи јаваш вә сүр'әтли олур. Оху заманы фасиләләрдән истифадә едилмәлидир. Фасилә васитәсилә охујан вә динләјән охунулан вә динләнилән мәтнин фикрини, мәзмунуну тамамилә доғру анлаја биләр. Она көрә дә фасилә ифадәли гираәт вәрдишинин ән әсас вә өзү дә ән чәтин үнсүрләриндән биридир.

Ифадәли гираәтдә мүхтәлиф психоложи һаллар: һиссләр, һәјәчанлар, шадлыг, гәмкинлик, тәәччүб, горху вә с. верилир. Бир сыра психи һаллары нитгдә ифадә етмәк шакирдләрә габагчадан мә'лумдур. Мәсәлән, шакирдләр ади данышыгларында сорғу, јумшаг данышыг, габа чаваб вермәк вә саирәни ифадә етдикләри заман, интонасијадан бачарыгла истифадә едирләр. Лакин онлар даһа мүрәккәб һисс вә һәјәчанларын ифадәсиндә: кинајә, истеһза, инчә һисс, сәмимијјәт вә с. ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Мүәллим шакирдләрә нитгдә олан бу мүрәккәб әһвал-руһијјәләри ифадә етмәји әдәби гираәт дәрсләриндә өјрәтмәлидир.

Ифадәли гираәт заманы јазычынын һисси, һәјәчаны вә лирикасы, әсәрдәки образларын психолокијасы, дүнјакөрүшү, хүласә әсәрин ән тә'сирли јерләри шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Чүнки бәдии әсәр јалныз ифадәли охундуғу заман, онун бәдии гијмәти охучулар (шакирдләр) тәрәфиндән анлашыла биләр.

Бәдии әсәрләри ифадәли сурәтдә охујаркән, һәр шејдән әввәл, сөзләрин дүзкүн сөјләнилишинә фикир вермәлидир. Интонасијасыз охунан бәдии мәтн вә ше'рдә јазычынын лирикасы, онун дујғулары јахуд әсәрдәки образ вә гәһрәманларын психолокијасы вә әсәрин бәдии гијмәти јахшы анлашылмаз.

Мүәллим гираәт заманы шакирдин дүзкүн, ајдын, алчаг вә јүксәк сәслә охумасына, вурғуларын дүзкүн гојулушуна, фасиләләрин јерли олараг ишләдилмәсинә, интонасија вә охунун сүр'әтинә хүсуси фикир вермәлидир. О, ифадәли гираәт заманы шакирдләрә мүәјјән дәрәчәдә һәрәкәт, мимика вә саирәдән истифадә етмәји дә өјрәтмәлидир.

Шакирдләрә ифадәли охумағы өјрәтмәк үчүн әввәлчә чүмләдә башгаларындан фәргләнәчәк сөзләри ајдын сәслә, јә'ни башга сөзләрә нисбәтән уча вә ја јавашдан демәлидир. Бу саһәдә бир гәдәр тәмрин апардыгдан сонра тәдричән шакирдләрә чүмләләрдән мәнтиги вурғулу сөзләри ајырмаг бачарығыны вермәлидир. Бундан башга мүәллим әдәби гираәт дәрсләриндә шакирдләрә охумаг гајдаларыны өјрәтмәјә дә хүсуси диггәт етмәлидир.

Бәдии әсәрләри дәриндән тәһлил етдикдә ајдын олур ки, һәр бир әдәби жанрын өзүнә мәхсус охунма гајдасы вә үслубу вардыр. Һәр јазычынын әсәрини охумаг үчүн о јазычы өз үслубуну тәләб едир.

Нағыллар үчүн бир үслуб, тәмсил үчүн башга бир үслуб; тәсвир, һекајә вә саирә үчүн исә даһа башга бир үслуб тәләб олунур.

Дил вә әдәбијјат мүәллимләримиз әдәби гираәт тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәјә диггәти артырмалы вә шакирдләрдә сәлис, рәван, ифадәли гираәт вәрдишләрини инкишаф етдирмәлидирләр.

Нағы КҮНӘШЛИ.

ГРАММАТИКА ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ ФӘАЛЛЫГ ВӘ МҮСТӘГИЛЛИК ТӘРБИЈӘ ЕТМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Шакирдләрин мүстәгил иши, хүсусилә мәктәбин јенидән гурулмасы вә онун һәјата јахынлашдырылмасы шәраитиндә ән мүһүм мәсәләдир.

Тә'лимдә фәаллыг вә мүстәгиллијин шакирдләрдә тәрбијә едилмәси бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүстәгил тә'лим фәаллығы бирдән-бирә әмәлә кәлмир; бу, мүәллимдән узун мүддәтли кәркин әмәк тәләб едир.

Дәрсин мүвәффәгијјәти шакирдләрин она мүстәгил олараг нечә һазырлашмаларындан чох асылыдыр.

Дәрсә мүстәгил һазырлашмаг тәләби шакирдләрин тә'лимә мәс'улијјәт һиссини даһа да артырыр, онларда мәшғәләләрә чидди мүнасибәт тәрбијә едир.

Бунунла бәрабәр дәрсә мүстәгил һазырлашмаг шакирдләрдә шүурлу интизамы мөһкәмләндирир, билијин дәриндән мәнимсәнилмәсинә хидмәт едир. Мәһз буна көрә дә, габагчыл мүәллимләр грамматикадан дәрсин һәр мәрһәләсиндә шакирдләрин мүстәгил ишинин мүхтәлиф нөвләриндән кениш истифадә едирләр.

Сорғу һәр дәрсин мүһүм һиссәсидир. Мүәллим сорғу заманы шакирдләрин һәм грамматик гајдалары билмәләрини, һәм дә онларын грамматик материалы нечә баша дүшмәләрини, нә дәрәчә шүурлу мәнимсәмәләрини, еләчә дә грамматик гајдаларын тәчрүбәдә тәтбигини јохлајыр.

Д. Һүмматов (Ләнкәран рајону, Мусакүчә 7 иллик мәктәбин мүәллими) грамматика дәрсләриндә сорғунун ашағыдакы нөвләриндән сәмәрәли истифадә едир.

1. **Фронтал сорғу.**
2. **Ев дәфтәрләри үзрә сорғу.**

Шакирд ев тапшырығыны («Азәрбајчан дилинин грамматикасы, I һиссә) дәрслијиндән охујур (мәсәлән, «Тапшырыг 11. Сөзләри дүзкүн охујун, сонра јазын. Апострофлу сөзләрин алтындан хәтт чәкин»), мүәллим исә онун ев дәфтәринә бахыб јохлајыр;

3. **Јазы тахтасында гејд олунмуш план үзрә сорғу.**

Кечилмиш мөвзунун планы јазы тахтасында гејд олунур. Мәсәлән, «Бөјүк һәрфләр» мөвзусу үзрә белә план верилир:

1. Адамларын ады, атасынын ады, фамилијалары вә тәхәллүсләри. 2. Һејван ләгәбләри. 3. Чоғрафи адлар. 4. Мәркәзи идарә вә тәшкилат адлары. 5. ССРИ фәхри адлары. 6. Ингилаби бајрам вә тарихи күн адлары. 7. Тарихи һадисә адлары. 8. Гәзет, журнал, әдәби вә мусиги әсәрләринин адлары.

Бүтүн шакирдләр һәмин план үзрә шифаһи чаваблар һазырлајырлар. Сонра исә мүәллимин тәклифи илә 5 — 6 шакирд планын һәр маддәси үзрә данышыр вә ујғун нүмунәләр сөјләјир.

Мүәллимин дәрси изаһы, шакирдләрин јени дәрси гаврамалары тәдрис просесинин мүһүм үнсүрләридир.

Мүәллимин изаһыны о заман мүвәффәгијјәтли һесаб етмәк олар ки, шакирдләр јени грамматик мөвзуну шүурлу олараг баша дүшсүнләр вә гаврасынлар.

Јени материалы изаһ едәркән мүәллимин нитги сәлис, дәгиг, ардычыл, конкрет, шакирдләр үчүн ајдын олмалыдыр. Мүәллим мәшғәләнин мәгсәдини габагчадан мүәјјәнләшдирмәли вә ону ајдын бир сурәтдә шакирдләрә чатдырмалыдыр. Шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә мүшаһидә етмәји, үмумиләшдирмәји, мүстәгил нәтичә чыхармағы бачармалыдырлар.

Ашағыда Ә. Әлијевин (Сабирабад шәһәр орта мәктәбинин IV синиф мүәллими) бир дәрсиндән нүмунә веририк.

Ә. Әлијев шакирдләр гаршысында ашағыдакы мәгсәди гојду: «...Инди биз фе'лин замана вә икинчи шәхсә көрә дәјишмәсини өјрәнәчәјик», — дејиб јазы тахтасына «Сән ше'ри ифадәли охујурсан» чүмләсини гејд етди, бурадакы **охујурсан** фе'линин алтындан хәтт чәкди.

Сонра да синфә мүрачиәт етди:

Мүәллим — Ким кәлиб фе'ли **охујурсан** олан бир чүмлә јазар. (Бир шакирд кәлиб «Сән «Москва—Пекин» нәғмәсини көзәл охујурсан» чүмләсини тахтада јазды вә **охујурсан** фе'линин алтындан хәтт чәкди.)

— Ким «Москва—Пекин» нәғмәсини көзәл охујур? (Сән).

Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр **сән** әвәзлијини **сиз** әвәзлији илә әвәз едир вә чүмләни јенидән гурурлар. (Сиз «Москва—Пекин» нәғмәсини көзәл охујурсунуз).

Мүәллим — «Охујурсунуз» фе'ли нечәнчи шәхси билдирир?

Шакирдләрдән бири — «Охујурсунуз» фе'ли II шәхсин чәмини билдирир.

Мүәллим — «Охујурсан», «охујурсунуз» фе'лләри һансы суаллара чаваб олур?

Шакирд — «Охујурсан?» фе'ли нә едирсән?, «Охујурсунуз» фе'ли нә едирсиниз? суалларына чаваб верир.

Мүәллим — Бурадан нә нәтичә чыхармаг олар? Шакирдләр мүстәгил олараг дәрсин бу һиссәсиндән нәтичә чыхарырлар.

Мүәллим евә ашағыдакы тапшырығы верир:

«Чалмаг, билмәк фе'лләрини индики заманда II шәхсә көрә (тәк вә чәм һалда) чүмләләр ичәрисиндә дәјишдирин».

Јени грамматик материалын изаһында Д. Һүммәтов һәмишә шакирдләрдә олан кечмиш билијә әсасланыр. Бу исә јени мөвзу илә кечмиш мөвзу арасында әлагә јаранмасына сәбәб олур вә јени дәрсин мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр. Кечилмиш материала гајытмаг, шакирдләрдә олан билијә әсасланмаг онлары јени мөвзуну гаврамаға фәаллашдырыр. Белә тәкрар—јенинин кечилмишлә әлагәләндирилмәси шакирдләрдә бу вә ја дикәр мүстәгил иш вәрдишләри ашылајыр.

Бунун үчүн дәрсдә бөјүк имкан вардыр. Мәсәлән, Д. Һүммәтов «Сифәт» бәһсини кечәркән, чүмлә үзвү олан тә'јини вә онун әламәтләрини шакирдләрә хатырладыр, белә сөзләрин нитгимиздәки ролуну изаһ едир, ичәрисиндә әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирән сөзләр олан чүмләләр сечмәји шакирдләрә тәклиф едир. Бунунла бәрабәр, шакирдләрин диггәтини сифәтин гурулушуна чәлб едир.

Јени материалын изаһы просесиндә шакирдләрдә олан кечмиш билији нәзәрә алараг Д. Һүммәтов мүстәгил чалышмалар верир.

Шакирдләр чүмлә үзвләрини, нитг һиссәләрини мүәјјәнләшдирир вә ја дурғу ишарәләрини изаһ едирләр.

Јени өјрәниләчәк грамматик материалын даһа јахшы мәнимсәнилмәси үчүн кечилмиш мөвзуја аид суаллара шакирдләр мүстәгил олараг чавабдеһдирләр. Д. Һүммәтов исә чаваблары ахыра гәдәр диггәтлә динләјир, бунларын дүз-

күн олмасына фикир верир, бурахылмыш сәһвләри дүзәлдир.

Бә'зән дә мүәллим белә һалларда, шакирдләри дә сәһвләрин дүзәлмишинә чәлб едир. Чағырылмыш шакирд чаваб верән јолдашынын сәһвләрини көстәрир вә дүзәлдир.

Бу вә ја дикәр јени грамматик материалы өјрәндикдә, Д. Һүммәтовун көстәришилә шакирдләр бир сыра мүстәгил тапшырыглары јеринә јетирирләр: чүмлә вә ја рабитәли мәтнләрдән мүәјјән сөзләр, чүмләләр сечиб јазыр вә ја нүмунәләр көстәрирләр. Бу просес шакирдләрдә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри тәрбијә едир вә онларын кәләчәк фәалијјәтә һазыр олмаларына хидмәт едир.

Мәсәлән, «Сөзләрдә гоша сәссизләр» мөвзусуну кечмәдән габаг, Д. Һүммәтовун тәклифи илә шакирдләр дәрсликдән 11-чи тапшырыгдакы мәтндә олан (сәһ. 5) гоша сәссизли сөзләри тапыб сөјләјирләр. (Мәсәлән, таггылтылы, касса, тәкәббүрлү, диррик вә с.). Бу, «Сөзләрдә гоша сәссизләр» мөвзусу һаггында апарылачаг мүсаһибәдә мүәллимин һазырладығы суаллара мәзмунлу чаваблар вермәкдә шакирдләрин фәал иштирак етмәләринә имкан јарадыр.

Шакирдләрин мүстәгил тәфәккүр вәрдишләринин инкишафына јазы ишләри дә (синиф вә ев) бөјүк мүсбәт тә'сир көстәрир.

Грамматик мөвзу илә әлагәдар оларағ дәрслијин мүхтәлиф һиссәсини охумағы, мүхтәлиф мәнбәләрдән ахтарыб тапмағы тәләб едән јазы ишләри хүсусилә шакирдләр үчүн чох фајдалыдыр.

Мәсәлән, VII синифдә бу мәгсәдлә Д. Һүммәтов ашағыдакы тапшырыглары верир:

а) Зәрфлијин мүхтәлиф нитг һиссәләриндән әмәлә кәлмәсини изаһ етмәк вә с.

б) Мәтндә мүрәккәб чүмләнин бүтүн нөвләрини дурғу ишарәләрилә бирликдә тапыб дәфтәрә көчүрмәк.

Грамматика илә әлагәдар олараг шакирдләрин инша јазы үзәриндә ишләмәләринә мүәллимин рәһбәрлијилә мүәјјән һазырлыг апарылыр.

а) Инша јазы иши үчүн шакирдләрлә бирликдә тәхмини план тәртиб едилир.

б) Һаггында инша јазылачаг грамматик категорија вә һадисәнин үмуми вә фәргләнән әламәтләри тәкрар олунур.

в) Грамматик категорија вә ја һадисә илә әлагәдар олараг сечиләчәк нүмунәләрин тәләбинә шакирдләрин диггәти чәлб едилир вә с.

Грамматиканын тәдрисиндә кечилмиш мөвзу илә јени мөвзунун мүгајисә едилмәси шакирдләрин фәаллығыны артырыр вә онларын мүстәгил ишләмәк вәрдишләрини инкишаф етдирир.

Бә'зи мүәллимләр кечилмиш мөвзу илә јени мөвзуну өзләри мүгајисә едирләр, шакирдләр исә пассив бир динләјичи кими галырлар. Лакин Д. Һүммәтов белә етмир. О, мүгајисәләрдә шакирдләрин мүстәгил вә фәал иштирак етмәләринә кениш имкан верир. Мәсәлән, исимлә сифәти мүгајисә едәркән шакирдләр көстәрирләр ки, исим әшја билдирир, ким?, нә? вә һара? суалларына чаваб олур, сифәт исә әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирир, нечә?, нә чүр? вә һансы? суалларына чаваб верир.

Сифәт әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирдији үчүн исимләрә аид олур вә бир гајда олараг онлардан әввәл, хәбәр кими ишләнән сифәт исә аид олдуғу исимдән сонра кәлир вә с.

Бүтүн бунлар исә грамматик материалын мәнимсәнилмәси кејфијјәтини артырыр, билијин мөһкәмләнмәсинә вә дәринләшмәсинә сәбәб олур. Дикәр тәрәфдән кечилмишлә јени мөвзунун мүгајисәси нәтичәсиндә шакирдләрин фәал иштирак етмәләри онларда мүстәгил иш вәрдишләринин тәрбијә олунмасы үчүн мүһүм васитәјә чеврилир.

Грамматика дәрсләриндә мөһкәмләндиричи чалышмалар да бөјүк јер тутур. Чалышмаларын мүстәгил јеринә јетирилмәси кечилмиш материалын мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едир, өз биликләринин мөһкәмлијини јохламаға, ора да чаөз билијини хатырламаға, дәринләшдирмәјә вә с. имкан верир. Д. Һүммәтов јени мөвзуну изаһ етдикдән сонра шакирдләрә мөһкәмләндиричи шифаһи вә јазылы чалышмалар верир. Илк дәрсдә о, шакирдләрә таныш олан, даһа сонра исә аз таныш олан асан сөзләрдән ибарәт чалышмалар верир. Бу исә шакирдләрин сөз еһтијатыны зәнкинләшдирир вә онлар таныш олдуглары сөзләри даһа јени формада көрүрләр.

Шакирдләр өз билик вә вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк үчүн чалышмалары јарадычы сурәтдә јеринә јетирмәлидирләр.

Дәрсин мөвзусу: «Фе'лин мәсдәр формасы».

Муәллим ашағыдакы ҹүмләләри јазы тахтасында гејд едир:

1. Имран тапшырығы (јазмаг), ше'ри (әзбәрләмәк). 2. Ушаглар муәллими марагла (динләмәк). 3. Нәркиз сәһәр тездән (дурмаг), әл-үзүнү (јумаг), дәрсләрини (охумаг).

Муәллим—Мө'тәризәдәки фе'лләр нә формасындадыр?

Бир шакирд—Мәсдәр формасындадыр,—дејә ҹаваб верир.

Муәллим мәсдәр формасында олан фе'лләри индики заманла әвәз етмәји шакирдләрә тапшырыр:

1. Имран тапшырығы јазыр, әзбәрләјир. 2. Нәркиз сәһәр тездән дурур, әл-үзүнү јујур, дәрсини өјрәнир. 3. Ушаглар муәллимин сөһбәтини бөјүк марагла динләјирләр. 4. Мәним бөјүк гардашым Москвада охујур.

Биринҹи ҹүмләни шакирдләр әввәлҹә шифаһи тәртиб едир, сонра исә дәфтәрләринә көчүрүрләр.

Галан ҹүмләләри дә һәмин гајда илә шакирдләр мүстәгил олараг гурурлар. Онлар галан ҹүмләләри дә дәфтәрләринә көчүрүр, мәсдәр формасында олан фе'лләри индики заманла әвәз вә мүгајисә едир, мүстәгил нәтиҹә чыхарырлар:

«Мәсдәр заман, шәхс вә кәмијјәт билдирмир. Нә етмәк? нә олмаг? суалларына ҹаваб олур.

Мәсдәр фе'лләрин сонуна маг-мәк шәкилчиси артырылмагла әмәлә кәлир».

Тапшырығы јеринә јетирдикдән сонра сечмә јохлама апарылыр:

Муәллим—Икинҹи ҹүмләдәки фе'лләрдән мәсдәр әмәлә кәтирмәк үчүн фе'лә һансы шәкилчиләр әлавә олунмалыдыр?

Шакирд—«Дурур» фе'линә маг (дурмаг), «јујур» фе'линә маг (јумаг), «өјрәнир» фе'линә мәк (өјрәтмәк) шәкилчиси әлавә етмәлијик.

Бу гајда илә галан ҹүмләләрдә олан фе'лләрә аид муәллимин суалларына шакирдләр мүвафиг ҹаваблар верирләр.

Д. Һүммәтов бу мәгсәдлә дә мүхтәлиф чалышмалар вә јохлама јазы ишләри апарыр.

Орфографија вә дурғу ишарәси вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә Д. Һүммәтов шакирдләрлә көчүрмәнин мүхтәлиф нөвләрини тәтбиг едир: 1) шакирдләр сөзләрдә бурахылмыш бу вә ја дикәр һәрфи тапыб тәләб олунан јердә јазырлар; 2) сөзләрин формаларыны дәјиширләр; 3) көкләрә ујғун шәкилчиләр әлавә едиб јени сөзләр дүзәлдирләр, сонра да һәмин сөзләри ҹүмләләр ичәрисиндә ишләдәрәк дәфтәрләринә јазырлар; 4) верилмиш мәтнләрдән

муәллимин тәклифи үзрә (дәрсликдән вә ја јазы тахтасындан) мүәјјән нитг һиссәләрини сечиб дәфтәрләринә көчүрүрләр; 5) ајры-ајры ҹүмләләрдә бурахылмыш дурғу ишарәләрини гојурлар вә с.

Д. Һүммәтов јарадыҹы характердә олан јазы ишләри үзәриндә дә шакирдләри ишләтмәјә сә'ј едир. Шакирдләр верилмиш сөзләрдән мүхтәсәр вә кениш ҹүмләләр, садә мәзмунлу кичик һекајәләр тәртиб едир, грамматик мөвзуларда кичик иншалар јазырлар.

Шакирдләрдә практик вәрдишләрин инкишафында грамматик тәһлил дә фајдалы васитәләрдән биридир.

Мәһз буна көрә дә Д. Һүммәтов грамматикадан шакирдләрә кечилмиш бу вә ја дикәр мөвзу үзрә мүәјјән сөз вә ҹүмләләри шифаһи олараг морфоложи, синтактик, бә'зән дә садә схемләр үзрә јазылы тәһлил етдирир.

Бунунла бәрабәр шакирдләр ајры-ајры ҹүмләләрдә кичик һәҹмли рабитәли мәтнләрдә бурахылмыш сөзләри тәләб олунан формада дәјишәрәк јазырлар. Антоним вә синонимләр үзәриндә ишләјирләр.

Д. Һүммәтов сәрбәст имла, ифадә, шәкил вә шәхси мүшаһидәләр үзрә кичик инша јазылар апарыр.

Белә чалышмалар сөзләрин мә'насыны баша дүшмәјә көмәк едир, онун јазы гајдасыны хатырлајыр, шакирдләрин нитг вә тәфәккүрләринин инкишафына хидмәт едир.

Д. Һүммәтов хүсуси исимләрин орфографијасы илә әлагәдар олараг синифдә нитг инкишафы үзрә ашағыдакы маддәләрә ҹаваб јазмағы шакирдләрә тәклиф едир:

1. Адын, атанын ады вә фамилијан, 2. Анадан олдуғун ил вә јер; 3. Охудуғун синиф вә мәктәбин нөмрәси; 4. Охудуғун мәктәбин үнваны.

Д. Һүммәтов шакирдләрдә әмәли иш вәрдишләринин ашыланмасына ҹидди диггәт јетирир. Шакирдләр протокол, е'лан вә с. тәртиб едирләр.

Әризәни јазмаға башламадан габаг, Д. Һүммәтов ашағыдакы планы јазы тахтасында гејд едир:

1. Әризә кимә јазылыр? вә ја һарада һансы мәктәбә вә ја идарәјә, 2. Кимдән, 3. Нә һаггында, 4. Нә арзу олунур. 5. Имза, 6. Әризәнин јазылмасы тарихи.

Муәллим әризәнин тәртибини исмин јөнлук вә тә'сирлик һалларында чохһеҹалы сөзләрин сонунда олан г, к сәссизләринин дәјишилмәси һаггында верилмиш биликлә әлагәләндирир. Шакирдләр әризәнин нүмунәсини вә планыны дәф-

тәрләринә көчүрүрләр, евдә исә эризәни мүстәгил олараг өзләри јазырлар.

Мүәллим «Саj» һаггында верилмиш билијин тәкрары вә мөһкәмләндирилмәсилә әлагәдар олараг шакирдләри ашағыдакы план үзрә гәбз јазмаг гајдасы илә танып едир:

Гәбзин планы:

1. Кимә вә ким тәрәфиндән, 2. Нә һаггында, 3. Имза, 4. Тарих.

Д. Һүммәтов е'лан јазмаг гајдасыны да ашағыдакы план үзрә шакирдләрә өјрәдир:

Е'ланын планы:

1. Кимә мүрачиәт едилир, 2. Нә е'лан едилир, 3. Е'ланда көстәриләнләр нә вахт вә һарада кечириләчәк, 4. Е'лан едәнин имзасы.

Е'лан синифдә шифаһи, евдә исә јазылы тәртиб едилир.

Шакирдләрдә мүстәгил ишләмәк вәрдишләринин тәрбијә едилмәсиндә ев тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Шакирдләр ев тапшырыгларыны јеринә јетирмәклә синифдә тә'лим материалы үзәриндә башладыглары иши давам етдирир вә тамамлајырлар.

Д. Һүммәтов грамматиканын тәдрисилә әлагәдар олараг шакирдләрә мүхтәлиф ев тапшырыглары верир. Шакирдләр кечилмиш грамматик гајдалары шүурлу олараг әзбәрләјирләр; мүхтәлиф јазылы чалышмалары јеринә јетирирләр, схем вә чәдвәлләр тәртиб едирләр; јени материалы мүстәгил өјрәнирләр вә с.

Шакирдләрин евдә јеринә јетирдикләри тапшырыглар онларын синифдәки мүстәгил ишиндән фәргләнмәлидир.

Шакирдләр синифдә чалышмалары мүәллимин рәһбәрлији илә коллектив сурәтдә, евдә исә мүстәгил ичра едирләр. Белә олдугда шакирдләр тамамилә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри (мүәллимдән ешитдикләри, дәрсликдә, китабда охудуглары һаггында фикирләшмәји, нәтичә чыхармағы вә с.) газанырлар.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи шакирдләрин ев тапшырыгларыны јеринә јетирмәмәләри онларын евдә мүстәгил ишләмәји бачармамаларындан ирәли кәлир.

Инди биз ев тапшырыгларынын мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәсинә хидмәт едән бә'зи шәраит үзәриндә дајаначағыг.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, дәрсдә мүәллимин грамматикадан изаһ етдији материалы јахшы баша дүшән шакирдләр евә верилән һәр һансы бир тапшырығын јеринә јетирилмәсиндә чәтинлик чәкмирләр.

Д. Һүммәтов јени мөвзунун («Мүрәккәб сөзләрин орфографијасы») үзәриндә шакирдләри фәал ишләтди.

Мәһз буна көрә дә бир сыра тапшырыглары мүстәгил олараг јеринә јетирмәклә шакирдләр әмәли олараг баша дүшдүләр ки, мүрәккәб исимләрин бә'зиләри ајры, бә'зиләри битишик, бә'зиләри исә дефислә јазылыр. Онлар дәрсдә изаһ етдиләр ки, һәр сөзү мүстәгил вурғу илә дејилән вә мүхтәлиф мә'налы сөзләрдән әмәлә кәлән мүрәккәб исимләрин сөзләри ајры, јахын мә'налы вә ја әкс мә'налы сөзләрдән әмәлә кәлән мүрәккәб исимләрин сөзләри дефислә, јени сөзләрин тәкрарындан дүзәлән мүрәккәб сөзләрин арасында ба, бә, јахуд ишләнәрсә, битишик тәркибиндә олан сөзләри бир вурғу илә дејилән вә мүхтәлиф мә'налы сөзләрдән әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр битишик јазылыр. Мүәллим дәрси јекунлашдыраркән ајдын олду ки, шакирдләр мүрәккәб сөзләрин орфографијасыны јахшы баша дүшмүш вә ондан дүзкүн дә нәтичә чыхара билмишләр.

Нөвбәти дәрсдә ев тапшырыгларынын јохлама нәтичәси көстәрди ки, шакирдләр кечән дәрси («Мүрәккәб исимләрин орфографијасы») јахшы мәнимсәдикләри үчүн верилмиш ев тапшырыгларыны да мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмишләр.

Мәктәбләрдә белә һаллара да раст кәлмәк олур: бә'зи мүәллимләр ев тапшырыгларынын јохланылмасы, ја да кечилмиш грамматик материалын тәкрары илә әлагәдар олараг сорғуја 15 дәгигә, јени дәрсин изаһына вә евә тапшырыға 10 дәгигә вахт ајырырлар.

Јени дәрсин нә дәрәчәдә мәнимсәнилмәси вә мөһкәмләндирилмәси исә апарылмыр.

Бә'зән белә дә олур: мүәллим вахтын чатмамасы үзүндән дәрсдә јени грамматик мәзмуну изаһ едә билмир, евдә исә онун мүстәгил һазырланмасыны шакирдләрә тапшырыр.

Бунунла да мүәллимләр һәмин материалын мәзмунуну шакирдләрин јахшы баша дүшмәләри үчүн нә дәрәчәдә мүвафиг олуб-олмамасыны, шакирдләрин мүстәгил ишә һазырлығыны нәзәрә алмырлар.

Нөвбәти грамматика дәрсиндә исә кечән мөвзунун тәкрары хејли вахт апарыр: мүәллим кечән мөвзуда баша дүшүлмәјән јерләри јенидән изаһ етмәјә мәчбур олур. Бу

дəфə дə мүəллим јени дəрси гыса бир нəтичə илə тəлəсик јекунлашдырыр вə евə белə бир тапшырыг верир:

«Азəрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссə) дəрслијиндə әтрафлы мə'лумат вардыр. Охујуб өјрəнəрсиниз».

Грамматика дəрслəриндə биз бə'зəн белə ев тапшырыгларына да раст кəлирик:

«4-чү параграфы өјрəнмəк, 1-чи вə 2-чи параграфы тəкрар етмəк, 6-чы тапшырығы јеринə јетирмəк» вə с.

«Өјрəтмəк», «тəкрар етмəк», «јеринə јетирмəк» вə с. һаггында исə шакирдлəрə һеч бир сөз дејилмир. Һалбуки тапшырығы мүстəгил вə мүвəффəгијјəтлə јеринə јетирмəк үчүн шакирд нəинки өјрəнəчəји вə тəкрар едəчəји материалы, һәмчинин онун ичрасы үсулуну да билмəлидир.

Габагчыл ана дили мүəллимлəринин иш тəчрүбəси көстəрир ки, ев тапшырығы верəркəн ашағыдакылар нəзəрдə тутулмалыдыр:

1. Шакирдлəрин үзəриндə ишлəјəчəклəри материал дəрслијин һансы сəһифəсиндə јерлəшир?

2. Ев тапшырығыны ичра едəркəн нəјə хүсуси диггəт јетирилмəлидир?

3. Нəји тəхмини олараг тəкрар етмəли?

4. Нəји əзбəрлəмəли вə нəји өјрəнмəли?

5. Јени өјрəнилмиш мөвзуну кечилмиш материалла мүгајисə етмəк лазымдырмы?

6. Схем вə ја чəдвəл тəртиб етмəк лазымдырмы?

7. Шакирдлəр өзлəриндəн мисаллар һазырлајачаглармы? вə с.

Даһа доғрусу, шакирдлəрин ев тапшырығыны јеринə јетирмəк үчүн мүəллим кичик тə'лимат верир.

Ев тапшырығынын характери вə ичра дəрəчəси синфин һазырлығындан вə фəндəн асылыдыр. Мəсəлəн.

«Сөз вə сөзүн тəркиби» мөвзусу үзрə тапшырыг верəркəн Д. Һүммəтов дəрсликдəки мүвафиг параграфы, тапшырығын нөмрəсини вə тапшырығын ичра едилмəси гајдасыны шакирдлəрə көстəрир:

«Евдə тапшырығын мəтнини бир нечə дəфə охумаг, көклə шəкилчини фəрглəндирəн чəһəтлəрə хүсуси диггəт јетирмəк, көк вə шəкилчинин тə'рифини əзбəрлəмəк, бундан сонра исə тапшырығы јеринə јетирмəк».

Бүтүн бу нүмунəлəр көстəрир ки, мүəллимин бу вə ја дикəр тапшырыгла əлагəдар олараг вердији һəр һансы бир изаһат механики характер дашымамалыдыр. Мүəллим

евə тапшырыг верəркəн шакирдлəрин тəфəккүр инкишафы дəрəчəсини, мүстəгил ишлəјə билмəк бачарығыны, бу бачарығын мөһкəмлəндирилмəсини вə с. нəзəрə алмалыдыр. Ајры-ајры һалларда о, ев тапшырыгларынын нə дəрəчəдə изаһ едилмəсини габагчадан мүəјјəнлəшдирмəлидир. Унутмамалы ки, ев тапшырығы бөјүк вə чидди мүстəгил ишдир.

Ев тапшырығы синифдə башланмыш тə'лим ишинин давамы вə мөһкəмлəндирилмəси демəкдир.

Ев тапшырығынын мүвəффəгијјəтлə јеринə јетирилмəси онун нə чүр шəраитдə, нə вахт вə нечə верилмəсиндəн чох асылыдыр.

Мүшаһидə көстəрир ки, бə'зи мүəллимлəр евə тапшырыг верəркəн бу шəраити нəзəрə алмырлар. Тапшырыг бə'зəн зəнк вурулан кими, һəтта бə'зəн тəнəффүслəрдə верилир.

Бизчə, зəнк вурулан кими, хүсусилə тəнəффүсдə шакирдлəрə ев тапшырығы вермəк гəтијјəн доғру дејилдир. Чүнки тəнəффүсə чыхмаг үчүн чалынан зəнк шакирдлəрин диггəтини позур, дəркетмə габилијјəтлəрини зəифлəдир, ушагларын шүурунда истираһəт, ојнамаг, јемəк һаггында фикирлəр ојадыр. Буна көрə дə бə'зи шакирдлəр тапшырығы тəлəсик көчүрмəјə башлајырлар, тəлəсдиклəри үчүн дə бə'зəн долашыглыға јол верирлəр.

Нөвбəти дəрсдə исə «Ешитмəдим», «Баша дүшмəдим» вə с. кими наразылыглар мејдана чыхыр. Ев тапшырығыны исə чох аз шакирд јеринə јетирə билир. Тəбии ки, мүəллим белə һалларда да шакирдлəри тəгсирлəндирə билмəз.

Мəһз бунун нəтичəсиндə шакирдлəр дə ев тапшырығыны чох вахт синифдə јеринə јетирирлəр.

Ајдындыр ки, белə һалда дəрсин планы позулур. Шакирдлəр евдə ичра етмəдиклəри тапшырыг үзəриндə синифдə ишлəмəјə башлајырлар. Мүəллим исə јени грамматик мөвзуну тəлəсик изаһ етмəјə мəчбур олур.

Нəтичəдə исə ушаглар јени мөвзу һаггында зəиф тəсəввүрə малик олурлар.

Евə дə бир даһа əлавə тапшырыг верилир. Бу исə шакирдлəрин һəддиндəн артыг ев тапшырыглары илə јүклəнмəсинə сəбəб олур.

Белə сəһвлəр бурахан бə'зи мүəллимлəр өзлəрини мүдафиə едəрəк шакирдлəри күнаһкар һесаб едирлəр: «Зəнкдəн сонра шакирдлəр сакит отурмаларыны давам етдирир вə диггəтлə дəрси динлəјирлəр; анчаг ичазə алдыгдан сонра дуруб

тәнәффүсә кедирләр». Биринчи, зәнк вурулдугдан сонра шакирдләрин сакит отурмалары һеч дә онларын диггәтли олмаларыны көстәрмир. Икинчи, зәнкдән сонра шакирдләри синифдә сахламаг онларын тәнәффүсүнү гысалтмаг, позмаг демәкдир. Үчүнчүсү, бунунла да мәктәбин үмуми режими позулур, нөвбәти дәрсә шакирдләрин диггәти вә иш габилијјәти азалыр.

Евә тапшырыг —дәрсин мүһүм тәркиб һиссәсидир. Дәрсә һазырлашаркән онун бүтүн кедиши, сорғу просеси, евә верәчәји тапшырыг һаггында фикирләшир. Дәрс һәр һансы бир шәраитдә олурса-олсун зәнкә гәдәр гуртармалыдыр.

Адәтән, евә тапшырыг верилмәси дәрсин сонунчу мәрһәләсидир. Лакин тәчрүбә көстәрмишдир ки, дәрси белә тәшкил етмәк дә һәмишә дүзкүн дејилдир. Бир чох һалда мәшғәләнин кедишиндә дә евә тапшырыг вермәк лазым кәлир.

Бир сыра һалларда Д. Һүммәтов јени грамматик мөвзуну (мәсәлән, «Исим», «Исмин һалланмасы» вә с.) изаһ етдикдән сонра да евә тапшырыг верир.

Д. Һүммәтов «Исим» мөвзусуну кечирди. Ев тапшырыгларыны јохладыгдан сонра о, јени дәрсин мөвзусуну («Исим») е'лан етди. Мүәллим јени дәрсин изаһыны IV синифдә исим һаггында верилмиш мә'луматла әлагәләндирди. Мүәллимин суалларына чаваб верән шакирдләр көстәрдиләр ки, исимләр әшја билдирир, ким? нә? вә һара? суалларындан биринә чаваб олур.

Исимләр чүмләдә һаллара көрә дәјишир, исимләр кәмијјәтә көрә тәк вә чәм олмагла, сифәт кими ишләндикдә чәмләшир вә дәјишмир.

Исим һаггындакы изаһата ујғун олараг шакирдләр өзләриндән мисаллар көстәрдиләр.

Дәрсин ахырында мүәллим ашағыдакы суал-чавабы апарды.

Мүәллим—Биз дәрсдә нәји өјрәндик?

Шакирд—Биз дәрсдә исми өјрәндик.

Мүәллим—Исим нәји билдирир?

Шакирд—Исим әшјаны билдирир.

Мүәллим—Исим һансы суаллара чаваб олур?

Шакирд—Исим ким? нә? һара? суалларына чаваб олур.

Шакирдләрин чаваблары көстәрди ки, онлар өјрәнилмиш исим һаггында верилмиш үмуми мә'луматы јахшы мәнимсәмишләр.

Мүәллим дәрси елә планлашдырмышды ки, јени дәрслә ев тапшырығы арасында мәнтиги ардычыллыг олсун вә шакирдләр буну јахшы баша дүшсүнләр. Бу мәгсәдлә мүәллимин апардығы мусаһибәсинин бир һиссәсини ашағыда нүмунә мәгсәдилә веририк:

Мүәллим — Ушаглар, евдә сиз нә едәчәксиниз?

Шакирд — Исим һаггында үмуми мә'луматы дәрсликдән өјрәнәчәјик.

Мүәллим — (Башга шакирдә мүрачиәт едирәм).

Исмә аид гајдалары нә илә әсасландырачагсыныз?

Шакирд — Һәр гајдаја өзүмүздән 3 мисал јазачағыг вә с.

Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр мүвафиг параграфы, тапшырығын нөмрәсини көчүрүрләр. Дәфтәрләринә исә јазырлар: «4 исим јазмаг вә һәр исмин јанында онун һансы суала чаваб олдуғуну гејд етмәк». Һәмин тапшырығы мүәллим дә јазы тахтасында гејд едир.

Мүәллимин тәклифи илә шакирдләрдән бири тапшырығы јеринә јетирмәк үчүн евдә нә едәчәјини сөјләјир.

Галан вахт исә материалын мөһкәмләндирилмәсинә сәрф едилир.

Јухарыда габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсинә әсасән көстәрдијимиз бүтүн тә'лим үсуллары шакирдләрин тәфәккүрләрини фәаллашдырмаға көмәк едир, бу вә ја дикәр грамматик тапшырығы синифдә вә евдә ичра етмәк үчүн мүстәгиллијә өјрәдир, еләчә дә шакирдин кәләчәк мәктәб тә'лиминдә онларын тә'лим әмәјини асанлашдырыр.

Һәсән БАЛЫЈЕВ
Ордубад рајону Аза кәнд орта
мәктәбинин мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИ СӘССИЗ ГИРАӘТӘ АЛЫШДЫРМАГ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Шакирдләрин дүзкүн гираәт вәрдишинә малик олмаларынын онларын мүстәгил мүталиәләри үчүн мүһүм әһәмијјәти вардыр. Тәчрүбә көстәрир ки, јахшы гираәт вәрдишинә малик олмајан бир шакирд, ајры-ајры фәнләрин мәнимсәнилмәсиндә чәтинлик чәкир вә мүстәгил мүталиә илә мәшғул ола билмир.

Сәсли гираәтә нисбәтән сәссиз гираәтин бир сыра үстүнлүкләри вардыр.

Сәсли гираәтә аз вә ја чох мигдарда енержи сәрф етмәк тәләб олунур. Сәссиз гираәт үчүн һеч бир енержи сәрф етмәк лазым кәлмир. Шакирд, һәтта ән савадлы адам белә мараглы бир әсәри сәсли гираәтлә, анчаг 1—2 саат давам етдирдикдән сонра јорулур. Сәссиз гираәтлә исә фасиләсиз олараг гираәти 5—6 саат вә ја даһа чох давам етдирмәк олар. Демәк олар ки, мараглы бир роман охудугда көз јорулмасса, оху илә даһа да чох мәшғул олмаг мүмкүндүр.

Мүталиә иши үчүн сәссиз гираәтин даһа бир сыра үстүнлүкләри дә вардыр. Бүтүн бу дедикләримиздән белә нәтичә чыхыр ки, мүталиә үчүн ән јахшы гираәт сәссиз гираәтдир. Лакин һеч дә белә нәтичәјә кәлмәк олмаз ки, сәсли гираәтин әһәмијјәти сәссиз гираәтдән аздыр. Әкәр сәссиз гираәт мүталиә үчүн даһа әлверишлидирсә, сәсли гираәт шакирдләрин дүзкүн шифаһи нитгинин инкишафында бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Синифдә башланан вә евдә давам етдирилән сәсли гираәт васитәсилә шакирдләр сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнү, чүмләләрин тәләб олунан интонасија илә охунмасыны, дејилишини вә с. өјрәнирләр. Буна көрә дә һәлә ибтидаи синифләрдән башлајараг шакирдләрдә сәсли гираәт вәрдишинин ашыланмасына чидди фикир верилмәлидир.

Билдијимиз кими, шакирдләр һәлә I синифдән сәсли охуја башлајырлар. Мүәллимләр ибтидаи синифләрдә, еләчә дә V—VII синифләрдә шакирдләрин сәсли гираәт вәрдишинә јијәләнмәләри үчүн бир сыра ишләр апарырлар. Лакин бә'зи мәктәбләрдә мүәллимләр сәссиз гираәт вәрдишинин шакирдләрә ашыланмасы илә аз марагланырлар. Мәһз буна көрә дә һәмин мүәллимләрин дәрс дедикләри шакирдләр сәссиз гираәт вәрдишинә малик олмурлар. Бә'зән ади бир дәрси өјрәнәркән шакирд китабы гышгырараг охујур, бу ишә лүзумсуз енержи сәрф едир. Бирдән-бирә сәссиз гираәтә башлајан белә шакирд дејир: «Мән јаваш охујанда, һеч бир шеј баша дүшмүрәм». Һәмин шакирд бу сөзләри демәкдә һаглыдыр. Чүнки сәсли охуја алышмыш бир шакирдин бирдән-бирә сәссиз охуја кечмәси чох чәтиндир.

Мәһз буна көрә дә һәлә ибтидаи синифләрдән башлајараг мүәллимләр шакирдләрдә сәссиз гираәт вәрдиши ашыламаға чалышмалыдырлар. V—VII синифләрдә исә бу вәрдиш давам етдирилмәли вә мөһкәмләндирилмәлидир.

Сәссиз гираәт вәрдишини шакирдләрә ашыламаг үчүн, мән әввәлчә сәссиз гираәтин әһәмијјәтини бүтүн кенишлији илә шакирдләрә изаһ едирәм. Гираәтин бу нөвүнә шакирдләрдә мараг ојатмаға чалышырам. Шакирдләрә сәссиз гираәт вәрдишинин ашыланмасы үчүн мән дәрсликдәки әсасән мараглы нәср әсәрләриндән, јазычыларын һәјатына аид мәтнләрдән истифадә едирәм.

Шакирдләрә сәссиз гираәт вәрдиши ашыламаг үчүн һәлә рүбүн әввәлиндән охуначаг әсәрләри мүәјјән едирәм. Һәмин әсәрләрин асан вә мараглы олмасыны да нәзәрә алырам ки, бу да сәссиз гираәт үчүн мүһүм шәртләрдән биридир.

Әсәрләри мүәјјән етдикдән сонра бу иши синифдә ашағыдакы гајдада тәшкил едирәм: әввәлчә, һәмин күн охуначаг әсәрдә шакирдләрә таныш олмајан сөзләри изаһ едирәм. Әсәрин һәчминә ујғун олараг шакирдләрин сәссиз гираәти үчүн мүәјјән вахт ајырырам. Шакирдләр бу вахт әрзиндә һәмин әсәри охујурлар. Мән исә онларын сәссиз гираәтини мүшаһидә едирәм. Сонра да шакирдләр китабларыны өртәрәк онун гыса мәзмунуну нағыл едирләр. Нәһајәт, вахт гуртардыгдан сонра әввәлчә даһа јахшы шакирдләрдән биринә, сонра исә башга шакирдләрә дәрси данышдырырам; беләликлә шакирдләр сәссиз оху јолу илә дәрси өјрәнмәјә мәчбур олурлар.

Чәфәр Чаббарлынын һәјатыны кечәркән шакирдләрин сәссиз гираәт вәрдишини дәринләшдирмәји өз гаршымда мәгсәд гојмушдум. Кечән дәрси сорушуб јекунлашдырдыгдан сонра, јени дәрси изаһ етмәдим. Сәссиз гираәтә вә чәтин сөзләрә (либретто, ссенари, режиссор вә с.) аид лазыми изаһат вердикдән сонра: «Китабларынызы ачын, он дәгигә вахт әрзиндә Чаббарлынын һәјатыны сәссиз охујун, сонра дәрси сизә сөјләдәчәјәм,»—дејә шакирдләрә мүрачиәт етдим. Шакирдләр дәрсин сорушулачағына көрә мәчбур олуб, мәтни сәссиз охудулар. Сонра исә мәтни шакирдләрә нағыл етдирдим.

Шакирдләрә сәссиз гираәт вәрдиши ашыламаг үчүн тәкчә синиф мәшғәләләрилә кифајәтләнмирәм. Бу мәгсәдлә дәрнәк мәшғәләләриндән дә сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырам.

Хүсусилә, ибтидаи синиф мүәллимләри, V—VII синифләрдә дәрс дејән мүәллимләр шакирдләрин мүстәгил мүталиәси үчүн бөјүк әһәмијјәти олан сәссиз гираәтә чидди фикир вермәлидирләр.

Бута САДЫГОВ
Н. К. Крупскаја адына Кәдәбәј
орта мәктәбинин мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНИ ҺИКМӘТЛИ СӨЗЛӘРЛӘ ЗӘНКИНЛӘШДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк вә онларын сөз еһтијатларыны зәнкинләшдирмәк мүәллимләримизин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бирлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, орта мәктәб мә'зунларынын чоху бәдии сөз еһтијатларынын касыблығы үзүндән өзләринин истәр шифаһи вә еләчә дә јазылы фикирләрини сәрбәст ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Һалбуки, шакирдләр мәктәбдә тәдрис едилән ајры-ајры фәнләри дәриндән өјрәнмәклә јанашы, јени заманда сәлис нитгә вә зәнкин сөз еһтијатына да малик олмалыдырлар.

Шакирдләри мүкәммәл нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәјин әсас шәртләриндән бири онларын лүғәт еһтијатынын зәнкинлијинә наил олмагдыр. Бунсуз шакирдләрин дилдән һәрчәһәтли истифадә етмәсини тә'мин етмәк чох чәтиндир. Чүнки сөз «дилин тикинти материалыдыр». Бу материал нә гәдәр чох вә зәнкин оларса, нитгин дә тә'сир гүввәси, ахычылығы, сәррастлығы бир о гәдәр мүкәммәл олар.

Мән бүтүн бунлары нәзәрә алараг дил-әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын даима зәнкинләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Өјрәнилән һәр бир бәдии әсәрдә, чалышма үчүн тәклиф едилән мәтнләрдә олан чәтин сөзләри шакирдләрә изаһ едир, бунлардан шакирдләрин актив сөз еһтијатына дахил едилмәли олан сөзләри онларын лүғәт дәфтәрчәсинә јаздырырам. Јери кәлдикчә јазылы вә шифаһи нитгләриндә ишләтмәләрини тәләб едирәм.

Мә'лумдур ки, аталар сөзләри вә мәсәлләри дә дилимизин лексик ваһидләридир. Аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр фикри јығчам ифадә етмәк, онун емосионал тә'сирини гүввәтләндирмәк үчүн кениш имкан верир. Буну нәзәрә ала-

раг мән шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзрә апардығым ишләрдә аталар сөзләри вә мәсәлләрин, еләчә дә афоризмләрин вә һикмәтамиз сөзләрин өјрәнилмәсинә хүсусилә диггәт едирәм.

Аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрин шакирдләрә өјрәдилмәси үчүн әдәби гираәт вә әдәбијјат дәрсләринин мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

V вә VIII синифләрдә шифаһи халг әдәбијјаты бөлмәсини кечәркән аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрин хүсусијјәтләри һаггында шакирдләр мүвафиг мә'лумат алырлар. Онлар билирләр ки, бу һикмәтли ифадәләр халгымызын мүдриклијини вә дәрин зәкасыны көстәрир. Мәһз буна көрә дә бунлары топламаг, өјрәнмәк вә јери кәлдикчә ондан нитгдә кениш истифадә етмәк лазымдыр. Мән сөһбәт заманы шакирдләрә бөјүк рус тәнгидчиси Белинскинин ашағыдакы сөзләрини хатырладырам:

«Халг әдәбијјатынын гијмәтли көвһәрләрини топлајан вә бунлары унудулуб тәләф олмагдан горујан тәвазөкар вә гәрәзсиз адамларын зәһмәти һәр чүр тәгдир вә тәшәккүрә лајигдир».

VIII синифдә фолклорун тәдриси заманы фолклорун башга нөвләри илә јанашы аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр дә өз нөвбәсиндә кечилир. Әлбәттә, шакирдләр хүсуси саатда аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр һаггында мә'лумат алырлар. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, орта мәктәбин јухары синифләриндә дә бу ишә хүсуси диггәт јетирмәк, даһа доғрусу, шакирдләрә һикмәтамиз сөзләри өјрәтмәк чох фајда верир. Мәһз буна көрә дә мән VIII синифдән башлајараг мәктәбин сон синфинә гәдәр бу ишлә хүсуси мәшғул олурам. Мән VIII синифдә фолклор бәһсиндән аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләри кечәркән һәмин сөзләри «Елм вә билик», «Зәһмәт», «Достлуг вә јолдашлыг», «Габилијјәт вә исте'дад», «Вәтән», «Сәнәт вә пешә», «Тәвазөкарлыг» вә саирә һаггында групплашдырараг шакирдләрә тәртиб етдирдијим «Һикмәтли ифадәләр» дәфтәринә гејд етдирирәм. Сонра ајры-ајры аталар сөзләри үзәриндә планлы сурәтдә мүвафиг иш апарырам. Даһа доғрусу, аталар сөзләринин һәм мүстәгим мә'насыны, һәм дә мәчази мә'насыны шакирдләрә баша салырам. Мәс: «Дәмири исти-исти дөјәрләр» аталар сөзүнүн мүстәгим мә'насыны шакирдләрә чатдырмаг үчүн белә дејирәм:

— Ушаглар! Јәгин ки, дәмирчи дуканына кедәниниз олмушдур.

— Бәли, мүәллим!

— Дәмирчи дәмири нә заман дөјүр?

— Дәмир күрәдә гыздығы заман.

— Нә үчүн дәмирчи дәмири сојуг-сојуг дөјмүр?

— Чүнки сојумуш дәмирдән дәмирчи истәдији шеји дүзәлдә билмәз.

Бурадача мән әлавә едирәм. Демәли, аталар доғру олараг демишдир: Дәмири исти-исти дөјәрләр.

Һәмин аталар сөзүнүн мәчази мә'насыны шакирдләрә өјрәтмәк үчүн башга мисаллар кәтирирәм. Демәк, ушаглар, ким күндәлик ишини вахтында, исти-исти јеринә јетирмәсә, дәмири сојумуш дөјән дәмирчи вәзијјәтинә дүшәчәкдир. Она көрә дә, бу сөзүн мәчази мә'насыны шакирдләрә баша саларкән онларын өз ишләринә диггәт вә ардычыллыгла јанашмалары ишинә дә наил олурам.

Бу гајда үзрә мән аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр һаггында мүнтәзәм олараг сөһбәтләр апарыр, шакирдләрин аталар сөзләри илә өз нитгләрини зәнкинләшдирмәләринә мүнтәзәм олараг нәзарәт едирәм.

Мән «Елм әглин чырағыдыр», «Бачарыг хошбәтлијин ачарыдыр» вә с. аталар сөзләри үзәриндә дә јухарыдакы гајда үзрә иш апарырам.

Беләликлә, мән ајры-ајры аталар сөзләринин әсил мә'насыны шакирдләрә баша салырам. Јери кәлдикчә мән шакирдләрә хатырладырам ки, бу һикмәтли халг ифадәләри һәјатда вә тәчрүбәдә көрүлмүш вә сынагдан чыхарылмыш ишләрин битмиш нәтичәсидир.

Шакирдләрин нитгини һикмәтли ифадәләрлә зәнкинләшдирмәк үчүн јалныз аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрдән истифадә етмәклә кифајәтләнмирәм. Јазылы әдәбијјатдан да истифадә едирәм.

Мән ајры-ајры јазычылары кечәркән, онларын әсәрләриндә мүшаһидә етдијим һикмәтли ифадәләри дә шакирдләрә гејд етдириб өјрәнмәләринә чалышырам. Н. Кәнчәвини кечәркән онун ше'рләриндә олан һикмәтли ифадәләри дә шакирдләрин өјрәнмәләринә чалышырам. Онун елм һаггында; мәсәлән:

Гүввәт елмдәдир, башга чүр һеч кәс,
Һеч кәсә үстүнлүк ејләјә билмәз.

Сәнәт һаггында:

Камил бир паланчы олса да инсан,
Јахшыдыр јарымчыг папагчылыгдан

сөзләрини шакирдләрә өјрәдәркән бир даһа онларын нәзәринә чатдырырам ки, шаирин бу һикмәтли ифадәләри дә мәншә е'тибарилә аталар сөзләри әсасында јаранмышдыр. Биринчи бејтдәки ифадә мәзмунча «Биләнлә билмәјән тај ола билмәз», икинчи бејт мәзмунча «Јүз пешәни пис билмәкдәнсә бир пешәни јахшы бил» аталар сөзләринә ујғундур.

Беләликлә, мән мүнтәзәм олараг дәрс заманы планлы сурәтдә шакирдләрә өјрәдирәм ки, һикмәтли ифадәләр өз тә'сир гүввәсинә көрә башга сөзләрдән тамамилә үстүн чәһәтләрә маликдир. Чүнки һикмәтли ифадәләр әсасында дејилән һәр бир фикир гаршыдакыны даһа диггәтли олмаға чәлб етмәклә, даһа кәсәрли олур.

Буна көрә мән бәдии әсәрләрин дили үзәриндә иш апаркән шакирдләрә баша салырам ки, јазычыларын аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрдән кениш истифадә етмәси онларын әсәрләринин дилинә хүсуси көзәллик вә ширинлик верир: јаратдыглары образларын даһа чанлы олмасына тә'сир едир.

Мәһз буна көрә дә јазычыларымыз јери кәлдикчә халгымызын әсрләрдән бәри јаратмыш олдуғу һикмәтли ифадәләрдән бәдии шәкилдә өз әсәрләриндә истифадә етмиш вә етмәкдәдирләр.

Бу чәһәтдән даһа чох нәзәр-диггәти чәлб едән шаирләримиздән С. Вурғуну мисал кәтирирәм. Мән шакирдләрә анладырам ки, халгымыз она көрә С. Вурғуну вә онун әсәрләрини түкәнмәз бир мәһәббәтлә севир ки, о, халгын өз истәк вә арзуларыны халгын садә дилиндә, һикмәтли ифадәләри әсасында онлара чатдырыр. Халг ифадәләри әсасында шаирин дејилмиш мисралары охучунун зеһниндә силинмәз изләр бурахыр. Мән бурада шаирин «Вагиф» әсәриндән ашағыдакы мисралары нүмунә олараг көстәрирәм:

Алдада билмәмиш дүнјанын вары,
Бир мәсләк ешгилә јашајанлары.

☆

Гызылы удса да, гара торпаглар,
Јенә гијмәтини өзүндә сахлар.

☆

Күнәши өртсә дә, гара булутлар
Јенә гијмәтини өзүндә сахлар вә с.

Белә мисаллардан чохлу нүмунәләр кәтирәрәк шакирд-

ләрин диггәтини бу ифадәләрә чәлб едир вә онларын буну өјрәнәрәк нитгләриндә ишләтмәләринә нәзарәт едирәм.

Мән јери кәлдикчә шакирдләри баша салырам ки, бә'зи јазычыларымыз һәтта өз әсәрләринин мөвзусуну белә аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрдән көтүрүрләр. Мәс., Н. Б. Вәзировун «Далдан атылан даш топуға дәјәр», «Ады вар, өзү јох», «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», «Нә әкәрсән, ону бичәрсән», «Әти сәнин, сүмүјү мәним» әсәрләрини хатырладырам.

Шакирдләрин нитгинин аталар сөзү вә мәсәлләрлә зәнкинләшдирилмәси ишини јалныз дәрс просеси илә мәһдудлашдырмырам, синифдәнкәнар мәшғәләләрдә дә бу ишә мүнтәзәм олараг нәзарәт едирәм. Мән шакирдләрдә аталар сөзү вә мәсәлләр һаггында конкрет тәсәввүр јаратдыгдан сонра, онлара охудуглары бәдии әсәрләрдән һәмин ифадәләри сечиб «Һикмәтли ифадәләр» дәфтәринә јазмағы тапшырырам. Беләликлә, онлар хејли аталар сөзү вә һикмәтли ифадәләр јазмыш олурлар.

Бир нечә иллик педагожи тәчрүбәм ајдын мүәјјән етмишдир ки, истәр грамматика, истәрсә әдәбијјат дәрсләриндә, истәрсә шакирдләрлә апардығым сөһбәтләрдә аталар сөзләриндән вә зәрб-мәсәлләрдән јери кәлдикчә истифадә етмәк чох фајда верир.

Мәһз буна көрә дә грамматика дәрсләриндә белә ифадәләр үзәриндә мүнтәзәм олараг морфоложи тәһлил апарырам.

Аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрин өјрәнилмәси үчүн мән шакирдләрдә бөјүк һәвәс вә мараг ојадырам. Инди синфимдәки шакирдләр аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләри нитгләриндә тез-тез тәтбиг едирләр. Мәсәлән: грамматика дәрсләриндә кечилмиш бу вә ја дикәр гајдаја аид аталар сөзләриндән мисаллар кәтирирләр вә онун үзәриндә һәмин гајданы изаһ едирләр.

Бу тәдрис илиндә шакирдләрдән бир нечәси синиф диварр гәзетинә јаздығы мәгаләнин адыны «Нә әкәрсән, ону бичәрсән», «Әлдән галан әлли ил галар», «Сон пешиманчылыг фајда вермәз», «Бу күнкү ишини сабаһа гојма» гојмушду.

Мән шакирдләрә тапшырырам ки, онлар «Һикмәтли ифадәләр» дәфтәринә охудуглары әдәбијјатдан афористик ифадәләри јазсынлар. Онлар бу тапшырығы јеринә јетирдиләр. Мән онларын јазыларыны нәзәрдән кечириб бу ифадәләрин бир чохуну ири гырмызы плакат үзәриндә јаздырыб

мәктәбин коридорундан асмаг үчүн директорла разылашдым.

Ушагларын топладығы бу һикмәтли ифадәләри көзәл хәтлә јаздырыб мәктәбин коридорунда хүсуси јердән асдыг.

Бунлардан бир нечәсини нүмунә үчүн веририк:

«Китабсыз билик, биликсиз дә коммунизм ола билмәз».
В. И. Ленин.

«Илһамы ахтармагла тапмаг олмаз,
О кәрәк өзү шаири тапсын». (А. С. Пушкин):

«Мән бүтүн јахшы чәһәтләрими китабларын сајәсиндә әлдә етмишәм, китаб билик мәнбәјидир». (М. Горки):

«Инсана архадыр онун камалы,
Ағылдыр һәр кәсин дөвләти, малы». (Низами).

«Әкәр истәјирсән һөрмәтин артыг олсун гыса вә мә'налы даныш. Чүнки бир чохлары узунчулуг етдикләринә көрә һөрмәтдән дүшмүшдүр» (М. Фүзули).

«Зинәти-шәхс елми-әдјандыр,
Елмсиз шәхс мисли-һејвандыр». (С. Ә. Ширвани).

Гәһр олсун дүнјанын милјонлар үстүндә вүчудә кәлән сәадәти» (Ч. Чаббарлы — «Солғун чичәкләр»).

«Силаһ көтүрмәсә пролетариат,
Јенә өз јериндә сајачаг һәјат». (С. Вурғун).

Бүтүн бу көрдүјүм тәдбирләр шакирдләрин нитгинин һикмәтли ифадәләрлә зәнкинләшмәсинә бөјүк көмәк едир. Мәһз буна көрәдир ки, шакирдләр өз јазылы вә шифаһи нитгләриндә јери кәлдикчә һикмәтамиз сөзләрдән истифадә етмәји бачарырлар. Бу да онларын нитгинә сәлислик вә хүсуси көзәллик верир.

Афат ГУРБАНОВ
Бакы Али Партија мәктәбинин мүәллими.

«ВАГИФ» ПЈЕСИНИН БӘДИИ ИФАДӘ ВАСИТӘЛӘРИ

Мә'лум олдуғу үзрә, мәктәбләримизин бә'зиләриндә шакирдләр әдәби әсәрләри шәрһ етмәји, бәдии ифадә васитәләрини анламағы вә әсәрин бәдии сиррини лазымынча дәрк етмәји бачармырлар. Бу мәгсәдлә дә биз һәмин мәгаләдә «Вагиф» пјесинин бәдии ифадә васитәләри һаггында изаһат вермәји лазым билдик.

С. Вурғун әсәрләринин бәдии дил кејфијјәтинә хүсуси фикир верән сәнәткарларымыздандыр. Буна көрә дә онун дил вә үслуб хүсусијјәтләриндән бири драматургун өз әсәрләриндә бәдии ифадә васитәләриндән мәһарәтлә вә јерли-јериндә истифадә етмәсидир.

Бәдии ифадәләр бу вә ја дикәр сурәтин хүсусијјәтләрини јүксәк һиссләрлә вермәк, онун дахили аләмини, кечирдији психоложи моментләри олдуғу кими әкс етдирмәк, персонажын данышығында фәрди характер јаратмаг үчүн ишләдилән, јахуд да әшјаны чанландырмаг, һадисәләри даһа габарыг шәкилдә тәсвир етмәк, дилдә аһәнкдарлыг јаратмаг вә үмумијјәтлә әсәрин идејасыны охучуја тез вә тә'сирли чатдырмаг үчүн јарадылан ифадәләрдир. С. Вурғун «Вагиф» пјесиндә әсәрин гајә вә идејасына мүвафиг олараг бәдии дилин чаны сајылан ифадә васитәләриндән (синоним, омоним, антоним, тәкрир, мәчаз вә с.) кениш сурәтдә истифадә етмишдир[1]. Әсәр башдан-баша көзәл бәдии ифадә васитәләри илә долудур.

Бу ифадәләрин һәр бири мүәјјән мәгсәдә истигамәтләндириләрәк хүсуси вәзифәјә маликдир.

Инди бунлары ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

Синонимләр. Синоним мүхтәлиф сәс тәркибинә малик олуб бир-биринә јахын мә'наны ифадә едән сөзләрә деји-

[1] Бу хүсусијјәт шаирин бүтүн јарадычылығына аиддир.

лир. Бәдии дил үслубунда синонимләр бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу нөв сөз вә ифадәләр әсәрдә мә'на инчәликләрини даһа зәриф, фикри дәгиг вә дүрүст ифадә етмәјә имкан верир. Ејни заманда әсәрин дилинин чанланмасына, даһа ифадәли вә тә'сирли олмасына, әсәрин үмуми идеја-мәзмунунун ифадә едилмәсинә көмәк едир. Буна көрә дә синонимләр бәдии дилин ифадә васитәләриндән бири вә ән мүһүму сајылыр. «Вагиф» пјесинин тәбии, јығчам вә мәнтиги бир дилә малик олмасында синонимләр бөјүк рол ојнајыр. Бу бәдии ифадә васитәси пјесин үмуми идеја мәзмунунун ифадә едилмәсиндә драматургун истифадә етдији башлыча ифадә вә тәсвир васитәләри системиндә мүһүм бир һәлгә тәшкил едир. Мүәллиф әсәрдә синонимләрин һәр ики нөвүндән, јә'ни һәм лексик синонимләрдән[1], һәм дә үслуби синонимләрдән[2] кениш истифадә етмишдир.

«Вагиф» пјесинин лексик тәркибиндә өз зәнкинлији е'тибарилә мүһүм јер тутан синоним сөз вә ифадәләр мүхтәлиф гурулуш нөвләринә маликдир. Белә ки, пјесдә ишләдилмиш синонимләр өз мәзмуну е'тибарилә рәнкарәнк олдуғу кими, шәкли чәһәтдән дә бир-бириндән фәрглидир. Әсәрдәки синонимләри гурулушларына көрә ики јерә бөлмәк олар:

1. Тәркиби бир сөздән ибарәт олан синонимләр: отур (8) —әјләш (91), оғлан (23)—кәдә (74), дөш (38)—синә (106), шумламаг (76)—әкмәк (76)[3] вә с.

2. Ики вә даһа артыг компонентли синонимләр: хош кәлмәк (9)—хош бујурмаг (24), көзәл сәнәм (17)—көзәл арвад (23), бәзәк вурмаг (20)—сығал вурмаг (21) вә с.

Әсәрдәки ики вә артыг компонентли синонимләрин өзләрини дә бир нечә груплара ајырмаг олар:

1) Биринчи компоненти ејни олуб, икинчи компоненти синонимлик әсасында әмәлә кәләнләр; хош кәлмәк —хош бујурмаг, гара демәк (31)—гара сөјләмәк (32) вә с.

2) Биринчи компоненти ејни олуб, икинчи компонентләри мүхтәлиф сөзләрдән ибарәт олан синонимләр: әл чәкмәк (27) —әл көтүрмәк (94), бир тәһәр (28)—бир чүр (53) вә с.

---

[1] Адәтән, фикри даһа дәгиг, ајдын вә дүрүст ифадә етмәк үчүн лексик (идеографик) синонимләрдән истифадә едилир.

[2] Ифадә олунан фикрә емосионал чаларлыг вермәк үчүн үслуби синонимләр ишләдилир.

[3] Мисаллар вә ситатлар С. Вурғунун 1955-чи илдә Азәрнәшр тәрәфиндән нәшр едилмиш «Драм әсәрләри» китабындан көтүрүлмүшдүр.

3) Икинчи компоненти ејни олуб, биринчи тәрәфин синонимлији әсасында јарадылмышлар: бәзәк вурмаг—сығал вурмаг, јуху көрмәк—вагеә көрмәк (34).

4) Компонентләрдә формача һеч бир јахынлыг әламәти олмајыб, анчаг мәзмунча синонимлик характеринә малик оланлар: өмрүм узуну (8)—һәјатым олдугча (14), әл чатмајан (23)—көјләрә баш вуран (52), даш зиндан көстәрмәк (26)—һәбс етмәк (28) вә с.

Синонимләрин бу групунда мүәллифин синоним јаратмаг сәнәткарлығы ајдын сурәтдә өзүнү нүмајиш етдирир. Белә ки, бурадакы мисаллардан ајдын олдуғу кими, өмрүм узуну, әл чатмајан вә һәбс етмәк синонимләринин гаршылығы, даһа доғрусу онларын јени вариантлары олан һәјатым олдугча, көјләрә баш вуран, даш зиндан көстәрмәк ифадәләри драматург тәрәфиндән синоним кими ишләдилмишдир.

Мә'лумдур ки, һәр бир әсәрдәки синоним сөзләрин кенишлији вә мүхтәлифлији һәмин әсәрин дилинин даһа ифадәли вә тә'сирли олмасына көмәк едир. Бу васитә илә сәнәткар бир мәфһумун ән инчә мә'на чаларлыгларыны мүхтәлиф шәкилләрдә гејд едә билир. Бу нөгтеји-нәзәрдән «Вагиф» пјесинин дилинә нәзәр јетирдикдә ајдын олур ки, әсәрдә ишләдилмиш синонимләрин даирәси олдугча кенишдир. Бурада мүхтәлиф мигдарда сөзләри өзүндә әһатә едән чохлу синоним групларына тез-тез тәсадүф етмәк олур. Мәсәлән: дәрја (22)—дәниз (34), гәлб (22)—үрәк (24)—көнүл (55), худаја (7)—јарадан (8)—танры (10)—фәләк (64)—аллаһ (71)—пәрвәрдикар (114) вә с. кими синоним групплары ики, үч, дөрд, беш вә алты сөздән ибарәтдир.

Сәмәд Вурғун синонимләрдән истифадә етмәк вә бу васитә илә һадисә вә објектин даһа мүкәммәл тәсвирини вермәкдә, фикри даһа да гүввәтләндирмәкдә маһир сәнәткардыр. Буна көрә дә онун «Вагиф» пјесиндәки синонимләрин бир сыра спесифик хүсусијјәтләри вардыр. Әсәрдәки синонимләр әсасән ашағыдакы мәгсәдләр үчүн ишләдилмишдир.

1. Ифадәни гүввәтләндирмәк, она емосионал чаларлыг вермәк, данышығын тә'сирини даһа да артырмаг, һисс вә һәјәчан әмәлә кәтирмәк үчүн синонимләрдән әсас васитә кими истифадә едилмишдир. Бунлары даһа ајдын мүшаһидә етмәк үчүн бир нечә мисал көстәрәк.

1. Түкәзбан! О сарај ган очағыдыр,
Онун һәр вүсалы һичран дағыдыр... (сәһ. 13).
2. Бәли, будур сөзүн дүзү,
Бир кәлинсән көзәл-көјчәк... (сәһ. 54).

Бу мисалларын биринчисиндә ајрылыг сөзүнүн синоними һичран сөзү ишләнилмәклә ифадә гүввәтләндирилмиш вә она мүәјјән емосионаллыг верилмишдир. Икинчи мисалда көзәл-көјчәк синонимләринин ишләдилмәси илә данышығын тә'сири даһа да артырылмышдыр.

2) Бир сыра синоним сөзләр ифадә олунан фикрә мүәјјән үслуби чаларлыг вермәк мәгсәдилә ишләдилмишдир. Хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, «Вагиф» пјесиндә синонимләр бир үслуби васитә кими чох мүһүм рола маликдир. Әсәрдә бир-бириндән фәргли үслуби кејфијјәтләрә малик олан синонимләрин бир сыра мүһүм вәзифәләри вардыр.

а) Синонимләр бу вә ја башга бир сурәтин диалогунда сөзләрин јерсиз тәкрар едилмәсинә јол вермәмишдир; мәсәлән:

...**Орду** чәкибдир Гачар
Шејпур чалыр **гошунлар**... (33).
Ја шејх, бир тәдбир төк мәним **јухума!**
Бу кечә горхунч бир **вагеә** көрдүм (34).

Бу мисалларда орду—гошун, јуху—вагеә сөзләри синонимдир. Драматург бунлардан истифадә едәрәк лүзумсуз сөз тәкрарына јол вермәмәк имканы әлдә етмишдир.

б) Мүәјјән мигдар синонимләр фикрин даһа ајдын вә дәгиг ифадә олунмасы үчүн ишләдилмишдир. Мәсәлән:

Кәл, кәл јахын отур, **вәфалы** гарым... (8).
...Бујур! Мисри гылынч дејәрләр буна,
Садиг јашамышдыр ана јурдуна (114).

Бу мисалда вәфалы—садиг синонимләри, әсасән фикрин даһа дәгиг верилмәсинә истигамәтләндирилмишдир.

в) Үслуби мәгсәдләр үчүн ишләдилмиш синонимләрин бир гисми бу вә ја дикәр сөзүн башгасы илә әвәз едилмәсинә имкан јарадараг, үмумијјәтлә әсәрин дилинин рәнкарәнклијини тә'мин етмишдир. Мәсәлән, дүнја мәфһумуну билдирмәк үчүн беш сөз вә ифадәдән: дүнја (23), чаһан (84), аләм (89), каинат (102), јер үзү (105), ев анлајышыны нүмајиш етдирмәк үчүн беш сөздән: очаг (8), ев (9), мәнзил (10), дахма (12), кома (50) истифадә олунмушдур.

3) Әсәрдәки мүәјјән мигдар синонимләр ифадәдә мүхтәлиф мә'на чаларлығы әмәлә кәтирмәк үчүн ишләдилмишдир; мәсәлән:

...Һәр күлүн рәнкиндә бир чанлы сәнәт,
Нә гәдәр **тәмиздир, сафдыр** тәбиәт... (15).
Чохдур Гарабағда көзәл сәнәмләр,
Бахдыгча күл олур **дәрдләр, әмәлләр**... (17).
Чана јанғын салыр әсирин сәси,

Бу ана **фәрјады**, гадын **наләси**... (62).
...Көрүнүр јазығын гәлби гырыгдыр,
Һәр сөзү бир **налә, бир һычгырыгдыр** (63).

Мисаллардан ајдын олдуғу кими драматург тәмиздир—сафдыр, дәрдләр—әмәлләр, фәрјады—наләси, налә—һычгырыг синонимләри васитәсилә мүәјјән мәфһумун мүхтәлиф мә'на чаларлығыны јаратмышдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз бүтүн просес С. Вурғунун јарадычылығында, хүсусилә «Вагиф» пјесиндә өзүнү мүхтәлиф формаларда көстәрир:

1. Драматург ифадәни гүввәтләндирмәк вә с. мәгсәдләр үчүн һәр һансы бир сөз әвәзинә онун синоними олан башга бир сөз ишләтмишдир; мәсәлән:

Вәтән! Чохму севир мәни о вәтән?
Мәнә һәчв јазыр һәр јолдан **өтән**... (66).
...Нә олур, бир јени ишыг вер бизә,
Бизим кор јаранмыш көзләримизә—
Бәлкә дә јахшыны сечәк **јамандан**... (7).

Бу мисалларын биринчисиндә кечән сөзү әвәзинә онун синоними өтән, икинчисиндә пис сөзү әвәзинә онун синоним варианты јаман сөзү ишләдилмәклә ифадә даһа да гүввәтләндирилмиш, пјесин дилинин поетиклији чанландырылмышдыр.

2. Данышығда тә'сир вә һәјәчанын јарадылмасы үчүн чох вахт бу вә ја башга бир сөзүн өз синоними олан идиома илә әвәз едилмәсинә раст кәлирик; мәсәлән:

Гары нәнә, нә вар ки, сән
Белә, бир чүр **дил төкүрсән?** (53).
Елдар! Јенә **фикрә чумубсан!** (106).
...Биз дә сајәниздә **өмүр сүрүрүк**,
Бу фани аләмдә ағ күн көрүрүк... (89).

Бурада данышмаг, фикирләшмәк вә јашамаг сөзләри әвәзинә дил төкмәк, фикрә чуммаг, өмүр сүрмәк идиомалары ишләдилмишдир. Үмумијјәтлә, драматург ифадәни даһа гүввәтли, даһа тә'сирли вә чанлы бир һала салмаг үчүн бу нөв әвәз етмәдән әсас пријом кими чох кениш истифадә етмишдир.

3. Пјесдә бир идиома онун синоними олан башга идиома јериндә ишләдилмишдир. Белә бир вәзијјәт ән чох шаирин үслубундан вә мә'на инчәликләрини ифадә етмәк, әсәрдә рәнкарәнклик јаратмаг еһтијачындан ирәли кәлмишдир; мәсәлән:

Һа...һа...һа...Бу нәдир? Јохса күлүрәм!
Күнаһсыз ганлармы көзүмә дурур? (99).
Сәнә једиртмишәм, кәлсин көзүндән (111).
...Ханын тәклифинә зидд кетмәк олмаз (56).
Зидд чыхмаг оларны ханын сөзүнә?... (56).

Мисалларын биринчисиндәки көзә дурмаг идиомасы көздән кәлмәк, икинчи мисалдакы зидд кетмәк исә зидд чыхмаг идиомасынын синонимидир. Бу синонимләрин ишләдилмәсиндә мүәјјән үслуби хүсусијјәт вә мә'на инчәликләри дә нәзәрә алынмышдыр.

4. Бир сыра синонимләр тәкрар едиләрәк ишләдилмишдир. Мә'лум олдуғу кими, синонимләрин тәкрар едиләрәк ишләдилмәсинин әсас маһијјәти ондадыр ки, синоним тәкрарлар онларын бирисиндә ифадә олунмуш ејни фикри билдирәрәк, әсас ифадә олунан мәзмуну дәгигләшдирмәјә, она бу вә ја дикәр әлавә етмәјә, јахуд да ону кенишләндирмәјә имкан верир. Лакин ше'р дилиндә синонимләрин тәкрар едилмәсинин илк вәзифәси фикри деталлашдырмаг вә ја конкретләшдирмәкдән ибарәтдир. Синонимләрин тәкрар шәкилдә ишләдилмәси «Вагиф» пјесиндә дә көстәрдијимиз мәгсәдләрә истигамәтләндирилмишдир; мәсәлән:

Дүнјанын дәрдини, гәмини һәр ан
Мәнә бир бахышла унутдурурсан (8).
...Ҝој гана бојансын күлләр, чичәкләр,
Јалныз ган гохусун әсән күләкләр... (64).

Бу мисалларда дәрд—гәм, күл—чичәк сөзләри синонимдир.

Мисаллардан ајдын олдуғу кими, бунлар тәкрар едиләрәк ишләдилмишдир.

Синоним сөзләрин тәкрар ишләдилмәси С. Вурғун үслубунда үмуми бир шәкил алараг, мүһүм јер тутур.

«Вагиф» пјесиндәки синонимләрин мәншәји мәсәләсинә кәлдикдә гејд етмәлијик ки, драматург һәм дилимизин дахили инкишаф ганун вә имканлары әсасында јарадылан синонимләрдән, һәм дә әрәб, фарс вә түрк дилләриндән сөз алмаг јолу илә әмәлә кәтирилән синонимләрдән истифадә етмишдир.

Бунлардан биринчи група дахил олан, јә'ни дилимизин дахили инкишаф ганунлары әсасында јарадылмыш синонимләрин әмәлә кәтирилмәсиндә ашағыдакы гајдалар мүшаһидә едилир:

1. Синоним олан сөзләрдән бири вә ја һәр икиси башга көкләрдән сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәтирилмишдир; мәсәлән: ахмаг—ағылсыз, горхунч—дәһшәтли вә с.

Бурада јери кәлмишкән бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, драматург башга сөзләрдән сөздүзәлдичи шәкилчи васитәсилә синоним дүзәлтмәк истәјәркән јалныз Азәрбајчан дили шәкилчиләриндән истифадә етмәклә кифајәтләнмәмиш, ејни заманда чохдан бәри дилимизә кечмиш «би» фарс дили шәкилчисини дә пјесдә дилимизин «сыз» шәкилчиси илә јанашы олараг ишләтмишдир. Мәсәлән: бивәфа (60)—вәфасыз (60).

2. Синоним сөзләрдән бири шивәләрдән, чанлы халг дилиндән алынараг әдәби дилдәки гаршылығы илә ишләдилмишдир; мәсәлән: кет (60)—итил (60), бура (78)—бәри (122), јазмаг (94)—уйдурмаг (94)[1].

Алынма сөзләр васитәсилә әмәлә кәтирилмиш синонимләрин јарадылма просесиндә дә мүхтәлиф хүсусијјәтләр вардыр:

1. Пјесдәки синоним олан сөзләрдән бири дилимизин өзүнә мәхсусдур, икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчүсү исә башга дилин сөзләридир; мәсәлән: үрәк (азәрбајчанча), көнүл (фарсча), гәлб (әрәбчә), јахуд јарадан (азәрбајчанча), худаја (фарсча), аллаһ (әрәбчә), танры (түркчә) вә с.

2. Әсәрдәки синоним сөзләрин һәр икиси, бә'зән дә һәр үчү вә дөрдү башга дилин сөзләридир; мәсәлән: адам (117)—инсан (119) (бу сөзләрин һәр икиси әрәбчәдир) вә с.

Бүтүн бу синоним груплары әсәрин дилинин тә'сир вә гүввәсини артырмагда ән әсас васитәләрдир.

«Вагиф» пјесинин орижинал дил вә үслуб хүсусијјәтләринә малик олмасында мүһүм рол ојнајан ифадә васитәләриндән бири дә омонимләрдир.

Омонимләр. Дилдә бә'зән ејни фонетик тәркибә малик олан бир сөз мүхтәлиф мә'налар ифадә едир. Бу мә'налар ја бир-биринә јахын, ја да тамамилә узаг олур. Дилчиликдә ики вә даһа артыг сөзүн ејни сәсләниб, лакин тамамилә мүхтәлиф мә'налар билдирмәсинә омоним дејилир. Омонимләр дилдәки вәзифәләринә көрә синонимләрин әксини тәшкил едир. Буна бахмајараг омоним хүсуси һадисә олуб, дилин варлығы вә онун тәбиәти үчүн вачибдир.

Әдәби-бәдии јарадычылыгда омонимләр хүсуси рола маликдир. Белә ки, омонимләр өз ифадә тәрзи е'тибарилә бәдии дилин ифадә васитәләриндән бири олмаг хүсусијјәтини

[1] Бу мисалларын биринчи тәрәфиндәки сөзләр ән чох әдәби дилдә ишләнән сөзләрдир.

өзүндә әкс етдирир. Бу нөв сөз групу васитәсилә сәнәткар дилдә аһәнкдарлыг јарадыр, ону даһа да көзәлләшдирир. Омоним сөзләр васитәсилә бәдии дилдә чинаслар јарадылыр.

Буна көрә дә бәдии әсәрин дилиндәки омонимләри дүзкүн груплашдырыб, лазыми нәтичәләр чыхармагла јазычынын үслубу һаггында мүәјјән фикир сөјләмәк олур.

С. Вурғун «Вагиф» пјесинин дилиндә мүәјјән мигдар омонимдән истифадә етмишдир. Бу омонимләр пјесин үмуми идејасынын ачылмасына, дилинин көзәлләшмәсинә көмәк етмәјә истигамәтләндирилмишдир.

«Вагиф» пјесиндә ишләдилмиш омонимләр гурулушча ики формададыр:

1. Бунлардан биринчиси там омонимләрдир, јә'ни һәм орфографик, һәм дә тәләффүзчә ејни оланлардыр.

Мәсәлән:

Ај ев јијәси! (13).

...Көјләрин бусаты о улдуз, о **ај** (94) вә с.

2. Тәләффүзчә јахын олуб, лакин орфографијасында азачыг фәрг олан; мәсәлән:

...**Ат** белинә галхмағы (47).

...**Ад** мәнимдир, һүнәр сәнин (75).

Бу чүр омонимләрә омофона дејилир.

Бунлардан башга «Вагиф» пјесиндә ејни формаја малик олуб, лакин омоним олмајан кәләчәк (28), кәлин (24, 46), јарадан (94) вә с. бу кими сөзләр дә вардыр. Бу нөв сөзләр дилчиликдә омоформ адланыр. Омоформлардан омонимләрин фәрги ондадыр ки, омоформларда ифадә олунан мә'наларын бири лексик, дикәри исә грамматик олур. Анчаг омонимләрдә ифадә олунан мә'наларын һәр икиси лексик олур[1].

Башга формада десәк, омоформлар мүхтәлиф нитг һиссәләринин өзүнә мәхсус грамматик шәкилчиләр гәбул етмәси јолу илә әмәлә кәлир; мәсәлән:

Инсан учурачаг даш зинданлары,
Зәнчирсиз, зиндансыз күнләр **кәләчәк**
Бизә тәсәллидир бөјүк **кәләчәк...** (28).

Бу мисалдакы кәләчәк сөзләри ејни фонетик тәркибә малик олуб мүхтәлиф мә'на билдирир. Лакин бу сөзләр омоним дејилдир. Она көрә ки, мисалын икинчи мисрасындакы кәләчәк сөзү фе'лдир, «әчәк» шәкилчиси васитәсилә ишин кәләчәкдә ичра олуначағыны билдирир, икинчи кәләчәк сөзү исә «әчәк» шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш заман бил-

[1] Бах: С. Чәфәров, Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы, 1958, сәһ. 33.

дирән исим олуб, хошбәхт күн, хош һәјат, азадлыг мә'насыны билдирир.

Демәли, бу мисалдан ајдын олур ки, омоформларда сөзләр анчаг форма е'тибарилә бир-биринә охшајыр. Лакин омонимләрдә исә көк вә әсаслар ејни олур. Бүтүн бу хүсусијјәтләри нәзәрә аларат омонимләри омоформлара гарышдырмамаг лазымдыр.

«Вагиф» пјесиндә ишләдилмиш омонимләрдә әсас мәгсәд дилдә аһәнкдарлыг јаратмагдан ибарәтдир; мәсәлән:

Шаирдир, ләгәби, **«Вагиф»**
Јарашмыш, дејирләр һәр елмә **вагиф** (67).
Ал, гардашым, ал Елдар!... (113).
Оф... јенә бејнимә сычрады **ал** ган!.. (114).

Мисаллардан ајдын олдуғу кими, драматург вагиф вә ал сөзләринин васитәсилә пјесин дилиндә гәлизлик, анлашылмазлыг әмәлә кәтирмәмиш, әксинә, бу сөзләр әсәрә јүксәк ифадәлилик вә көзәл бир аһәнкдарлыг вермишдир.

Тәһлил етдијимиз әсәрдә омонимләрин ишләдилмә формасына кәлдикдә гејд етмәлијик ки, драматург омонимләри бир мисрада дејил, ајры-ајры мисраларда ишләтмишдир. Башга формада десәк, омоним сөзләр ја бир бејтдә, ја да әсәрин ајры-ајры һиссәләриндә сәпәләнмишдир; мәсәлән:

...Хошдур бу дағларын сәрин **һавасы**,
Чалын, гарышсын она күрчү **һавасы**! (112).
...Бурда јазылмышдыр јүзләрлә **әсәр** (11).
...Бир дә касыблыгдан көрмәзсән **әсәр** (44).

Бу мисалларын биринчисиндәки омонимләр бир бејтдә ишләндији һалда, икинчи мисрадакы әсәр сөзләри мүхтәлиф мисраларда верилмишдир.

Нәһајәт, гејд етмәлијик ки, «Вагиф» пјесиндә ишләдилмиш бүтүн омонимләр драматургун вермәк истәдији идеја илә мөһкәм әлагәдардыр. Бурада һеч бир гејри-тәбиилијә тәсадүф олунмур, әксинә, бу сөзләр әсәрин дилинин даһа тә'сирли вә аһәнкдар олмасында мүһүм васитә кими өзүнү көстәрир.

Бәдии дилин тә'сирли вә гүввәтли олмасында синоним вә омонимләрлә јанашы антонимләрин дә мүһүм ролу вардыр.

Антонимләр. Адәтән антонимләр[1] бир-биринә гаршы зидд мә'на дашыјан сөзләрә дејилир. Антоним дилин лексикасынын бир чох башга һадисәләри илә бирликдә онун

[1] Антоним јунан сөзү олуб, анти—зидд, онума—ад демәкдир.

варлығы вә инкишафы үчүн мүһүм мәсәләләрдәндир. Чүнки сөздә экслик дилин бүтүн инкишаф мәрһәләләрини характеризә едир.

В. И. Ленин «Инкишаф эксликләрин мүбаризәсидир»[1]— дејәрәк һәр һансы бир инкишафын мәншәји зиддијјәтләрин мүбаризәсиндә олдуғуну көстәрмишдир. Дилдә бу зиддијјәтләр антоним сөзләрдә өзүнү көстәрир. Она көрә дә антонимләр дилин һәјатында мүһүм һадисәдир.

Антоним сөзләр бәдии дилдә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бу груп сөзләрин васитәсилә ше'р дилиндә тәзад[2] јарадылыр. Тәзадларла да сәнәткар бу вә ја башга һадисә, предмет вә шәхсин јахшы вә пис чәһәтләрини гаршы-гаршыја гојараг онун ајдын тәсвирини јарадыр.

Истәр Азәрбајчан халг поезијасында, истәрсә дә классик ше'р үслубунда бу груп сөзләрдән кениш истифадә едилмишдир.

Классик ше'римизин ән јахшы ән'әнәләрини өзүндә экс етдирән «Вагиф» пјесинин дилиндә бир-биринин эксини тәшкил едән сөзләр, јә'ни антонимләр хүсуси јер тутур. Әсәрин лүғәт тәркибиндә омонимләрә нисбәтән антонимләрдән чох, синонимләрә нисбәтән исә аз истифадә едилмишдир.

Пјесдәки антоним груплары әсәрин дилинин тә'сир вә гүввәсини артырмагда ән әсас васитәләрдир.

Гурулуш е'тибарилә «Вагиф» пјесиндә антонимләрин һәм садә, (дағ—дәрә, кечә—күндүз...), һәм дүзәлтмә (јахшылыг—units пислик...), һәм дә мүрәккәб (дар күн—ағ күн...) нөвүнә тәсадүф олунур. Үмумијјәтлә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрдән ибарәт антонимләрә нисбәтән, садә антонимләрдән даһа чох истифадә едилмишдир. Бу да ше'р дили үчүн тәбиидир. Белә ки, чохһечалы вә чохтәркибли сөз вә ифадәләр бә'зән ше'рин дилини ағырлашдырыр, онун аһәнкдарлығыны позур. Бунун үчүн дә сәнәткарлар чохһечалы сөз вә ибарәдән аз истифадә едирләр. «Вагиф» пјесиндә мүрәккәб антонимләрдән аз истифадә олунмасынын сәбәби дә һәмин гајда илә изаһ олуна биләр.

«Вагиф» пјесиндәки бүтүн антонимләрин ифадә етдикләри мә'надакы зиддијјәтин кәмијјәти ејни дејилдир. Буна көрә дә әсәрдәки антонимләри ики групa ајырмаг олур:

[1] В. И. Ленин. Философские тетради, 1947, сәһ. 327.

[2] Тәзад (контраст) — шаирин мүәјјән бир фикри охучуја даһа габарыг, чанлы вә тә'сирли формада чатдырмаг мәгсәдилә мә'нача бир-биринин экси олан сөзләри јанашы ишләтмәсинә дејилир.

1. Антонимләри тәшкил едән сөзләрдән бири дикәринин **там зиддини** тәшкил едир; мәсәлән:

...Каһ күләр, каһ ағлајар—һәр дәмдә бир мә'насы вар (22).

...Көнүл јанар, чан сөкүләр,
Кечә-күндүз јаш төкүләр
Көзләримин гарасындан... (63) вә с.

Бу мисалларын биринчисиндә күләр—ағлајар, икинчисиндә кечә-күндүз сөзләри антонимләрдир. Бу антонимләрин ишләндији ифадәләр контраслыдыр. Чүнки бу сөзләрин мә'налары арасында там зиддијјәт вардыр.

2. Антонимләри тәшкил едән сөзләрдән бири дикәри илә **нисби зиддијјәт** тәшкил едир; мәсәлән:

Аһа... һеч сајмајыр бу **һәриф** бизи,
Көрүнүр дадмамыш гүввәтимизи... (24)
...Дејирләр **арифдир** о Ибраһим хан;
Дејирләр дәрс алыр молла Пәнаһдан. (67) вә с.

Мисалдакы һәриф—ариф сөзләри антонимдир. Бурадакы мә'налар бир-биринә зиддир. Лакин буна бахмајараг бу ифадәләр контраслы дејилдир.

«Вагиф» пјесиндә ишләдилмиш антонимләрдә әсас мәгсәд дилдә ифадәлилик јаратмагдан ибарәтдир. Буну даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн бир нечә мисала мүрачиәт едәк.

Кечә фикир, **күндүз** фикир...
Нә јурд салыр, нә ев тикир... (53).
...Јан, јан! Көмүр олсун һәр гаја, һәр дағ,
Баш әјсин һөкмүмә бүтүн Гарабағ!
Үзсүн ган ичиндә кәлинләр, гызлар
Јердә көјәрчинләр, **көјдә** улдузлар... (83).

Бу мисалларын биринчисиндәки кечә-күндүз сөзләри мә'нача бир-биринин там эксини тәшкил едән сөзләрдир. Бу антонимләрин васитәсилә мүәллиф фикри даһа габарыг вә тә'сирли ифадә етмәјә чалышмышдыр. Хураман Вагифин һәмишә дүшүнчәләр ичәрисиндә олдуғуну көрүб онун һаггында өз-өзүнә данышаркән һәмин антонимләр онун данышығыны һәмин мәгамда һәр һансы бир сөз вә ифадәдән даһа гүввәли ифадә етмиш вә данышығын емосионаллығыны, ифадәлијини даһа да артырмышдыр.

Икинчи мисалдакы јер—көј антонимләри дә һәмчинин Гачарын данышығыны даһа да гүввәтли етмәкдә әсас васитә кими өзүнү көстәрир. Бу сөзләрин васитәсилә ејни заманда Гачарын фикри, онун идејасы да ајдынлашдырылмышдыр. Белә ки, һәмин сөзләр Гачарын јалныз јер үзүнүн дүшмәни

олдуғуну дејил, һәм дә онун бүтүн варлығына әкс мүнасибәтдә олдуғуну көстәрир.

С. Вурғунун антонимләрдән истифадә етмә вә онлары мисраларда јерләшдирмәк бачарығы да диггәти чәлб едир. Шаирин ишләтдији антонимләр ја бир мисрада, ја бир бејтдә, ја да ајры-ајры мисраларда сәпәләнмишдир; Мәсәлән:

...О гәдәр артыб ки, јенә гачаглар
Тутмајыр мешәләр, **дәрәләр, дағлар** (42).
...**Күндүзләр** охшајыр мәни сарајлар,
Кечәләр сирдашым улдузлар, ајлар... (15).
Паһо... лап бөјүјүб јахшы **чавандыр**... (21).
...Мән дә **гоча** вахты көрүм о күнү (38).

Бу мисралардакы дәрә—дағ, күндүз—кечә, чаван—гоча сөзләри антонимләрдир.

«Вагиф» пјесиндәки антонимләр гурулушча мүхтәлиф олдуғу кими мөвзу вә мә'на групу е'тибарилә дә чох зәнкиндир.

1) Инсанын вәзијјәти вә фәалијјәти илә бағлы олан мәфһумлары ифадә едән сөзләр: јахшылыг—пислик, хошбәхт—бәдбәхт, һәриф—ариф, шаһ—кәндли, чаван—гоча, сөндүрмәк—јандырмаг, чәфа—сәфа, доғма—јад, јашамаг—өлмәк, бағламаг—ачмаг, кәлмәк—кетмәк, гул—аға, оғул—гыз...

2) Тәбиәт һадисәләринә аид олан мәфһумлары ифадә едән сөзләр: сојуг—исти, ишыг—гаранлыг, зүлмәт—ишыг...

3) Мәканла әлагәдар анлајышлары билдирән сөзләр: јер—көј, дәрә—дағ, сол—сағ, узаг—јахын, мәшриг—мәгриб, eниш—јохуш...

4) Заман анлајышларыны ифадә едән сөзләр: кечә—күндүз, баһар—гыш...

5) Һисс, һәјәчан, һәвсәлә анлајышларыны ифадә едән сөзләр: күлмәк—ағламаг, һөрмәт—нифрәт, адил—залым...

6) Кејфијјәт, хассә билдирән антонимләр: ширин—турш, јахшы—јаман; кичик—бөјүк, дүз—әјри, ағ—гара, ағыллы—диванә, ачы—ширин, узун—көдәк...

Пјесдә ишләнилмиш бир чох антоним сөз вә ифадәләр әсәрин дилинин үмуми аһәнкиндә мүһүм васитә кими өзүнү көстәрир. Бурада һәр сөз вә ифадә өз јериндә вә лазыми мәгамда ишләдилмишдир. Поезија дилинә чаваб вермәјән, гејри-тәбии антонимләрә тәсадүф олунмур.

Ифадәни гүввәтләндирмәк үчүн С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә истифадә етдији васитәләр сырасында бәдии тәкрарлар да диггәти чәлб едир.

Тәкрир. Мә'лум олдуғу үзрә тәкрир анлајышы алтында бир фикри ифадә етмәк үчүн бу вә ја башга бир сөзүн, ифадәнин, јахуд чүмләнин тәкрар едилмәси нәзәрдә тутулур.

Ејни бир сөзүн тәкрары фикри гүввәтләндирмәк үчүн истифадә олунан мүһүм пријомлардан биридир. Бу пријомда әсас мәгсәд јүксәк һисс, һәјәчан јаратмаг, ифадәјә јүксәк емосионаллыг вермәкдән ибарәтдир. Сөз вә ифадәни тәкрар етмәк халг поезијасы үчүн даһа характерикдир. Белә ки, орада бу пријомдан кениш истифадә олунур.

С. Вурғун «Вагиф» пјесиндә дилимиздәки тәкрарланма һадисәләринин демәк олар ки, һамысындан мәһарәтлә истифадә етмишдир.

«Вагиф» пјесиндә тәкририн мүхтәлиф нөвүнә тәсадүф олунур. Бурада сәсләрин, шәкилчиләрин, сөзләрин, ифадәләрин, һәтта ибарәләрин мүхтәлиф јерләрдә мүхтәлиф мүнасибәтлә, мүхтәлиф мәгсәд үчүн тәкрары нәтичәсиндә драматург аһәнкдарлыг јаратмыш, ше'рин мусиги кими сәсләнмәсинә наил ола билмишдир.

Инди әсәрдәки тәкрар нөвләрини гыса сурәтдә көздән кечирәк. Мә'лумдур ки, һәр бир бәстәкар мүәјјән мусиги әсәрини јаратмаг үчүн сәсләри нотада әкс едир вә сонра онлары сыралајараг көзәл мелодија јарадыр.

Ше'р дили дә мусигилидир. Буна көрә дә мусигини јаратмагда сәсләрин рәнкарәнклијинә, инчәлијинә, аһәнкинә нәзәр јетирилдији кими ше'рдә дә сәсләрин аһәнкинә хүсуси фикир вермәк әсас мәсәләләрдән биридир.

С. Вурғун «Вагиф» пјесиндә сәс тәкрарына хүсуси үслуби бир васитә кими кениш јер вермишдир. Драматург әсәри јарадаркән онун фонетик чәһәтини дә ишләмиш, һәр бир сөздә бу вә ја башга фонемин ишләнмәсинә вә лазыми јердә тәкрар олунмасына хүсуси диггәт јетирмишдир. Буна көрә дә «Вагиф»ин дилиндә хошавазлылыг (евфонија) инсаны һејран едир.

Күләк әсәр, күл бүкүләр,
Көнүл јанар, чан сөкүләр... (63).

Бу мисалда «К» вә «Л» сәсләринин тәкрары илә ифадәјә әлавә ритмик-мелодик еффект верилмишдир.

С. Вурғун ејни сәслә башланан сөзләрин ардычыл сурәтдә ишләдилмәсинә (аллитерасијаја) дә хүсуси фикир вермишдир; мәсәлән:

Һакимин һөкмү, һүнәри... (96).
...Зәнчирсиз, зиндансыз күнләр кәләчәк... (28).
...О **топ, түфәнк, топхана**... (74).
Көзәл кәләчәји көрүрәм сиздә... (75).

Мисаллардан көрүндүјү кими, бурада сәс тәкрарлары һеч

бир мә'на функсијасы дашымыр. Бунлар јалныз ифадә олунан әсас фикри мусигили шәкилдә ифадә етмәјә хидмәт едир. Бундан башга аллитерасија һисс вә һәјәчан ифадә етмәкдә дә драматургун әлиндә ән гүввәтли васитә олмушдур.

С. Вурғун шәкилчиләри дә тәкрар ишләдир вә бунун нәтиҹәсиндә дилдә аһәнкдарлыг јарадыр; мәсәлән:

...Саралды өмрүмүн чичәкли јазы
Гырылды гәлбимин сәдәфли сазы (60).
...Јанындан кетмәјиб күнлү, кеҹәли... (44).
...О гәдәр артыб ки, јенә гачаглар
Тутмајыр мешәләр, дәрәләр, дағлар... (42) вә с.

Мисаллардакы ли, лү вә лар, ләр шәкилчиләринин тәкрарланмасы ше'ријјәти гүввәтләндирән васитәләрдән бири кими нәзәри хүсусилә ҹәлб едир.

Үмумијјәтлә пјесин дилиндә «лар» шәкилчисинин тәкрарланмасына чох тәсадүф едилир. Бу хүсусијјәт С. Вурғун јарадыҹылығында тәсадүфи һал дејил, там бир ганунаујғунлуг тәшкил едир.

Драматург сөзләрин тәкрар олунмасына даһа чох фикир вермишдир. О, һәгиги мә'нада сөзләрин һакими олуб, сөздән истәдији мәгамда, истәдији формада, истәдији мәгсәди вермәк үчүн истифадә етмишдир. Ше'рдә һәр бир сөз дилимизин гајда-ганунларына, милли хүсусијјәтләринә истинад едиләрәк, тамамилә гануни сурәтдә тәкрарланмышдыр. Белә бир һал исә ше'рин дәфәләрлә тә'сирли сәсләнмәсинә чох бөјүк көмәк етмишдир.

Кет, кет, вәфасызсан бу дүнја кими?
Көрүнмә көзүмә бир рә'ја кими (105).
Бир ел ағасыјды әввәлки әрим.
Өз ганым, **өз** евим, **өз** нөкәрләрим
Һамысы гуллуғумда һазыр дурарды... (29).

Пјесдә сәс, шәкилчи вә сөз тәкрары илә јанашы ифадә тәкрарына да хүсуси диггәт верилмишдир; мәсәлән:

Хош көрдүк! Хош көрдүк, Әминә баҹы (48)
Чох сағ ол, чох сағ ол, Әминә хала (51)...

Белә тәкрарлар әсәрин мәтниндә аз јер тутмур.

«Вагиф» пјесиндә драм әсәрләрин дили үчүн характерик олан ибарәләрин тәкрары да сәнәткарлыгла јарадылмышдыр. Әсәрдә бу вә ја башга бир ибарә тәкрар олунмагла сурәтләрин бир-биринә мүнасибәти вә һәмин ибарәни ишләдәнин неҹә бир шәхс олдуғу даһа тез ашкар олур; мәсәлән:

Бујруг сизинкидир, адил һөкмдар,
Сиздә фәзиләт дә, әдаләт дә вар... (66).

Дәфәләрлә тәкрар олунан бу ибарә вәзирин јүксәк дәрәҹәдә јалтаг олдуғуну көстәрир. Ејни заманда пјесин дилинин аһәнкдар олмасында да мүһүм васитәдир.

Пјесдә тәкрарлар мүхтәлиф мәгсәдләрә истигамәтләндирилмишдир. Сәнәткар бу васитә илә драм дили үчүн характерик олан бир сыра инҹәликләри вермәјә сә'ј етмишдир.

1. Мүәјјән мигдар тәкрарлар ифадәни гүввәтләндирмәк вәзифәсини дашыјыр. Бир үслуби васитә кими тәкрарын бу вәзифәси халг дилиндә тәкрарларын ҹанлы һәјәчан јаратмаг нормаларына мүвафиг кәлир; мәсәлән:

...Бир гумардан, бир атдан
Бир дә көзәл арватдан
Еһтијатлы доланмаг,
Еһтијатлы доланмаг (23).
...Јан, јан тәрланларын јашыл јувасы!... (83).

«Вагиф» пјесиндә ифадәни гүввәтләндирмәк вәзифәсинә малик олан тәкрарлар бир гајда олараг ја мисрада, ја да бејтдә јан-јана ишләдилмишдир.

2. Бә'зән охуҹу вә тамашачынын диггәтини бу вә ја башга бир әшја вә һадисә үзәринә јөнәлтмәк үчүн тәкрарлара мүраҹиәт едилмишдир; мәсәлән:

Јахшы бах, јахшы бах о сүмүкләрә!
Көрүрсән?—Кәлләләр, әлләр, ајаглар (107).
Аһа! Чүр'әтә **бах,** ҹәсарәтә **бах...** (69).

Бу мисалларын бириҹисиндә јахшы бах, икинҹисиндә исә бах сөзүнүн тәкрар едилмәси илә һәм диггәт әсас ифадә олунан фикрә јөнәлдилмиш, һәм дә ше'рдә јүксәк интонасија јарадылмышдыр.

3. Бә'зи һалларда иш вә һадисәдә ардычыллыг вермәк үчүн тәкрардан истифадә олундуғуна тәсадүф едилир; мәсәлән:

Кеҹә фикир, күндүз **фикир...**
Нә јурд салыр, нә ев тикир...
Елә **јазыр, јазыр** јенә...
Бир бахмајыр мән дејәнә... (53).

Мисалдан ајдын олдуғу кими, фикир сөзүнүн тәкрары илә һаггында данышылан шәхсин (Вагифин) һәмишә дүшүнҹәләр ичиндә олдуғуну, чохлу фикир етдијини, јазыр сөзүнүн тәкрары илә онун һәмишә јазмагла мәшғул олдуғу даһа габарыг верилмишдир. Бу мисалдакы фикир сөзүнүн тәкрары һадисәнин, јазыр сөзүнүн тәкрары исә ишин просесиндәки ардычыллығы билдирир.

Бундан башга бә'зи сөзләрин тәкрары илә һадисәдәки ардычыллығын давам етдирилмәсинә сөвг едилдији мүшаһидә олунур; мәсәлән:

Аһа... бундан **даныш... даныш** көрүм сән
Нијә өз бәхтинә гара дејирсән? (31).

4. Бә'зи тәкрарлар јалныз үслуби мәгсәдләр үчүн дејил, һәм дә ифадә олунан фикри ајдынлашдырмаға көмәк едир; мәсәлән:

...Бизә јасаг олду башга **китаблар**,
Китабсыз бир өмрүн нә мә'насы вар? (41).
...Дағларын дөшүндән **јоллар** чәкилсин
Јоллар кәнарында күлләр әкилсин (38).
Шаир, рәнкиниздә бир **сарылыг** вар?
Гафил, күн батанда рәнки **саралар**! (119—120).

Бу мисалларын биринчисиндә китаб, икинчисиндә јоллар, үчүнчүсүндә сары сөзләринин тәкрары диалогларда аһәнкдарлыг јаратмаға јох, фикри ајдынлашдырмаға көмәк едир.

5. Бә'зән тәкрар ифадә олунан фикрин кәскин формасындан мүлајим шәкилдә ифадә олунмасына көмәк етмәк вәзифәсини дашыјыр; мәсәлән:

Билирәм, билирәм о дәрдләри мән (17)
Дарыхма, дарыхма, кечәр бу дөвран... (18).
Кизләмә, кизләмә, ағыллы кәлин! (59).

Һәр үч мисалдакы фикир мүлајим бир шәкилдә ифадә олунмушдур. Бу ифадәләрин саһиби Вагиф халг нүмајәндәләри илә данышаркән бу үслубда чыхыш едир. Лакин о, сарај адамлары вә Иран шаһы Гачарла гаршылашаркән онун данышығында белә мүлајимлик әвәзинә фикри даһа гәти вә кәскин ифадә етмәк үслубу мүшаһидә олунур.

6. Пјесдәки бә'зи тәкрарлар бу вә ја дикәр сурәтин данышығында кәскин тон, јүксәк интонасија јаратмаг үчүн ишләдилмишдир. Драматург белә һалларда фикир вә һиссләри ардычыл сурәтдә, тәдричән гүввәтләндирмәјә, истәдији гајәни даһа тә'сирли бир формада мејдана чыхармаға чалышмышдыр. Буну Вагифин Гачарла олан диалогунда даһа ајдын көрмәк олур. Гачар Вагифи һәбс етмәк вә сонра өлдүрмәк әмрини вердији заман Вагиф үзүнү Гачара тутуб әввәлчә тәмкинли вә сакит, сонра кетдикчә онун һәјәчаны артыр вә монологун сонунда бу, лә'нәтә чеврилир:

Мән аз **көрмәмишәм** бу сарајлары,
Бурда көјә чыхан аһу вајлары...
Көрмүшәм шаһларын вәфасыны мән,

Ханларын зүлмүнү, чәфасыны мән.
Көрмүшәм заманын мин рузкарыны,
Дустаг аналарын көз јашларыны
Нифрәт! Ган чанағы тачлара **нифрәт!**
Вар олсун азадлыг, бир дә мәһәббәт! (98).

Бу монологда нифрәт сөзүнүн тәкрары ифадә олунан фикрин кәркинлијини даһа да артырмышдыр. Белә тәкрарлар адәтән интонасијанын гүввәтләнмәсини тәләб едир.

7. Мүәјјән мигдар тәкрир сурәтин дахили аләмини ачмаға истигамәтләндирилмишдир; мәсәлән:

Дағылын, дағылын, боғулдум јенә (99).
...Нә олсун? **Бәдбәхтәм, бәдбәхтәм**, инан... (64).

Бу мисаллардакы дағылын вә бәдбәхт сөзләринин тәкрары бурада үслуби пријомдан даһа чох данышанын психи вәзијјәтини ифадә етмәк үчүн әсас фикрә мүвафиг интонасија јаратмаға хидмәт едир.

8. Бә'зи тәкрирләр ифадәдә һисс-һәјәчан јаратмаг вәзифәсини дашыјыр; мәсәлән:

Чан, чан, гурбан олум о нәфәсинә! (73).
Ај чан, ај чан! (73).

Әсәрин VI шәклиндә Күрд Мусанын охудуғу бајатыдан һәјәчана кәлән II Гачар чан сөзүнү тәкрар едир. Јенә о, Күрд Мусанын башга мараглы сөһбәтини динләдикчә ај чан-ај чан дејә даһа да һәјәчаны артыр. Үмумијјәтлә белә сөз тәкрарлары сурәтин руһи, һалы илә әлагәдар верилмишдир.

9. Бә'зи тәкрирләр аз сөзлә кениш фикир ифадә етмәк тәләби нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир; мәсәлән:

...Инди өз әлинлә кәл өлдүр мәни,
Нә гәдәр **алчалдым—алчалтдым** сәни (104).

Бу мисал аз сөзлә чох фикир вермәјин ән кәзәл нүмунәсидир. Бурада сәнәткар алчалмаг сөзүнү мүхтәлиф грамматик шәкилләрә салмаг васитәсилә дәрин мәзмун вә јүксәк мусигилик дә әлдә етмишдир.

Драматург тәкрирләрдән мүхтәлиф шәкилдә истифадә етмишдир. О, һәр бир сөзү усталыгла сечмиш вә онлары мисраларда бөјүк мәһарәтлә јерләшдирмишдир. Бә'зи мисранын әввәлиндә вә бә'зи мисранын да сонунда ејни сөз вә ифадә јан-јана тәкрар едилир. Бә'зән бу вә ја башга сурәтин диалогундакы мәркәз сөз икинчи персонажын данышығында тәкрар едилир. Бә'зән дә бир сөз сурәтин монологундакы мисраларын әввәлиндә бир нечә дәфә тәкрар едилир вә с.

Үмумијјәтлә «Вагиф» пјесинин дилиндә тәкририн ишләдилмәси формалары олдугча мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, сөз вә ифадәләри тәкрар едәрәк ишләтмәк хүсусијјәти драматургун јарадычылығында ики ҹәһәтдән изаһ олуна билир. Биринҹиси, драматург сөз вә ифадәләри тәкрар ишләтмәклә өзүнә гәдәрки бәдии дилин ән көзәл ән'әнәләриндән бирини давам вә инкишаф етдирмишдир. Икинҹиси исә бу бәдии пријомла дилдә хәлгилик јаратмаг вә халг дилинин зәнкин хүсусијјәтләрини нүмајиш етдирмәјә чалышмышдыр.

Доғрудан да, мәтндә тәкрар олунан сөз вә ифадәләрин маһијјәтинә диггәтлә фикир верилдикдә ајдын сурәтдә көрмәк олур ки, драматург бу бәдии васитә илә һәр дәфә мәфһумун, һадисәнин башга бир тәрәфини, башга бир ҹәһәтини ишыгландырмышдыр.

Бундан башга С. Вурғунун бәдии тәкрарлардан кениш истифадә етмәси һеч вахт тәсәввүрүн дарлығы, мәһдудлуғу, јахуд шаирин сөз еһтијатынын азлығы демәк дејилдир. Бу хүсусијјәт бөјүк драматургун һәјат, һадисә вә әшја һаггында дәрин мә'лумата, зәнкин билик вә тәҹрүбәјә малик олмасынын нәтиҹәсидир.

«Вагиф» пјесинин дилиндә чохлу мигдарда епитет, тәшбиһ, меҹаз вә с. дә вардыр. Драматург бу васитәләрдә дә дилимизин бүтүн хүсусијјәтләрини, ән инҹә вә зәриф ҹәһәтләрини хүсуси һәссаслыг, дәгиглик вә мәһәббәтлә нәзәрә алмыш, бунлардан шаиранә бир зөвглә истифадә етмишдир. Мүәллим «Вагиф» пјесини тәһлил едәркән бүтүн бу мәсәләләри ачыб шакирдләрә көстәрмәлидир.

Әли СУЛЕЈМАНОВ
Загатала рајону, Даначы кәндиндәки орта мәктәбин мүәллими

ЗӘРФИН ТӘДРИСИ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

Бу мәгаләдә мән зәрф бәһсиндәки бүтүн мөвзуларын тәдрисиндән јох, јалныз зәрф һаггында илк мә'луматын вә зәрфин мә'нача нөвләринин тәдриси тәҹрүбәсиндән данышаҹағам.

«Зәрф һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусунун тәдрисинә мән 2 саат вахт верирәм вә бу мүддәт әрзиндә чалышырам ки, шакирдләр зәрфин тә'рифини јахшы мәнимсәсинләр вә онун башга нитг һиссәләриндән фәргини дәрк етсинләр.

Бунун үчүн мән ашағыдакы схемдән истифадә едирәм:

Мүәллим мәни	гәфләтән (неҹә?) инди (нә заман?) хејли (нә гәдәр?) ичәридә (һарада?)	сахлады

Мән шакирдләрә тәклиф едирәм ки, онлар «мүәллим мәни сахлады» ҹүмләсинә фикир версинләр вә һәмин ҹүмләни тәһлил етсинләр. Ҹүмләнин тәһлилиндә шакирдләр «мүәллим» сөзүнүн исим, «мән» сөзүнүн әвәзлик, «сахлады» сөзүнүн фе'л олдуғуну сөјләјирләр. Сонра һәмин схем үзрә ашағыдакы шәкилдә мүсаһибә тәшкил едирәм.

— Мүәллим, мәни неҹә чағырды?

— Мүәллим, мәни гәфләтән чағырды.

— Бурада «гәфләтән» нәјә аиддир?
— Бурада «гәфләтән» фе'лә аиддир?
— О, мәни нә заман сахлады?
— О, мәни инди сахлады.
— «Инди» бурада нәјә аиддир?
— «Инди» бурада фе'лә аиддир.
— О, мәни нә гәдәр сахлады?
— О, мәни хејли сахлады.
— «Хејли» дә фе'лә аиддир.

— О, мәни һарада сахлады?
— О, мәни ичәридә сахлады.
— «Ичәридә» дә фе'лә аиддир.

Белә суал-чавабла бу сөзләрин һамысынын фе'лә аид олдуғуну мүәјјән едәндән сонра фе'лин тә'рифини сорушурам ки, бунун васитәсилә «һал вә ја һәрәкәт» ифадәсини әлдә едим. Шакирдләр чаваб верирләр ки, әшјанын һал вә ја һәрәкәтини билдирән нитг һиссәсинә фе'л дејилир.

Беләликлә, бу схемдә нечә? нә заман? нә гәдәр? һара? суалларына чаваб олан «гәфләтән», «инди», «хејли», «ичәридә» сөзләринин фе'лә аид олдуғуну мүәјјәнләшдиририк.

Демәли, һәмин сөзләр һәрәкәтә аид олдуглары үчүн зәрфдирләр. Зәрф һал вә ја һәрәкәтә аид олуб, онун ичрасынын вәзијјәтини билдирир. Она көрә дә биз зәрфә белә тә'риф верәчәјик:

Һал вә һәрәкәтин вәзијјәтини мухтәлиф чәһәтдән изаһ едән сөзләрә зәрф дејилир.

Бундан сонра, зәрфин башга нитг һиссәләриндән фәргләнән чәһәтләрини шакирдләрә ајдынлашдырырам.

Зәрфин башга нитг һиссәләриндән әсаслы фәргини баша салмаг үчүн мән бүтүн кечмиш нитг һиссәләринин тә'рифини тәкрар етдирир вә онларын һамысынын әшја илә бағлы олдуғуну көстәрирәм. Буну, мусаһибә усулу илә апарырам.

Зәрф башга нитг һиссәләриндән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Башга нитг һиссәләри исмә—әшјаја аид олдуғу һалда, зәрф әсасән фе'лә—һал вә ја һәрәкәтә аиддир. Бурадача мән бу мәсәләләри шакирдләрә изаһ едәркән фе'ли сифәтә вә фе'ли бағламаја аид олан зәрфләр һаггында да гыса мә'лумат верир вә онлары мисалларла көстәрирәм.

Зәрф һаггында верилмиш мә'луматы мөһкәмләндирмәк үчүн шакирдләрә мүәјјән мәтн үзрә евдә ишләмәји тапшырырам.

Зәрфин мә'нача нөвләрини кечәркән мән зәрфин нөвләринә аид мисаллардан истифадә едирәм вә зәрфин мә'нача нөвләрини (тәрзи-һәрәкәт, заман, мигдар, сәбәб вә мәгсәд зәрфи) мисаллар васитәсилә әлдә едир вә сонра бунлары ашағыдакы схем үзрә бир даһа тәкрар етдирирәм (81-чи сәһифәјә бах). Бу схем зәрфин мә'нача нөвләринин һамысыны кечәнәдәк синфә апарылыр.

Тәрзи-һәрәкәт зәрфинин тәдрисинә мән ики саат вахт ајырырам. Бунун биринчи саатында тәрзи-һәрәкәт зәрфи һаггында үмуми мә'лумат верирәм вә онун сифәтдән фәргини изаһ едирәм. Икинчи саатда исә әввәлчә кечдикләрими чалышмалар васитәсилә бир даһа мөһкәмләдирәм.

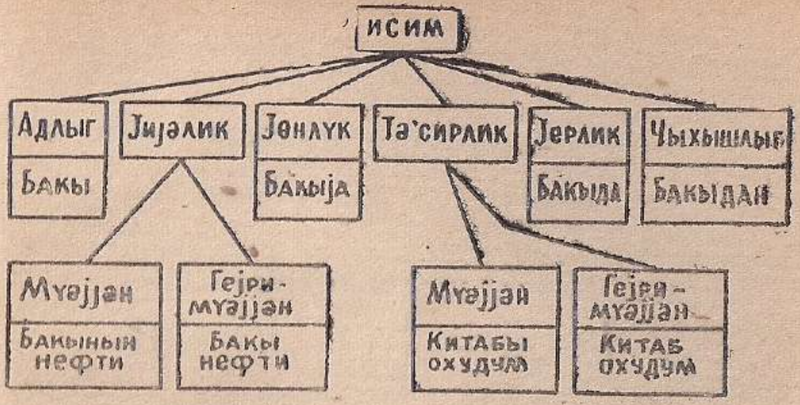

Бу дәрсдә мән исимдән әввәл кәлиб, исмин әламәт вә ја кејфијјәтини билдирән ситат, фе'лдән әввәл кәлиб һал вә ја һәрәкәтин әламәтини билдирән зәрф олан сөзләр һаггында да кениш мә'лумат верир вә шакирдләри бунун үзәриндә чалышдырырам. Чүнки бу мәсәлә, хүсусән суалларын ејни олмасы нәтичәсиндә шакирдләр тәрәфиндән тез-тез долашдырылыр. Мән шакирдләрә баша салырам ки, зәрф һеч заман исмә аид ола билмәдији кими, сифәт дә фе'лә аид ола билмәз. Мәсәлән, «Јахшы торпагда мәһсул јахшы јетишир» чүмләсинә фикир верин.

— Бу чүмләдә биринчи «јахшы» нәјә аиддир?
— Бу чүмләдә биринчи «јахшы» «торпаг» исминә аиддир.
— Бәс икинчи «јахшы» нәјә аиддир?
— Икинчи јахшы «јетишир» фе'линә аиддир.

Инди кәлин бунларын суалларыны ајдынлашдыраг.

— Нечә торпагда?
— Јахшы торпагда.
— Нә чүр торпагда?
— Јахшы торпагда.
— Һансы торпагда?
— Јахшы торпагда (нә чүр).
— Демәли, биринчи «јахшы» үч: нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб верир.
— Өзү дә нәјә аиддир?
— Исмә аиддир.
— Демәли, һансы нитг һиссәсидир?

— Сифәтдир.
— Доғрудур, бурада биринчи «јахшы»—сифәтдир. Чүнки о, «торпаг» исминдән әввәл кәлиб, һәмин әшјанын кејфијјәтини билдирир.
— Икинчи «јахшы» сөзүнә фикир верин.—Нечә јетишир?
— Јахшы јетишир.
— Нә чүр јетишир?
— Јахшы јетишир.
— Һансы јетишир!—демәк оларды?
— Олмаз.
— Өзү дә нәјә аиддир?
— «Јетишир» фе'линә аиддир.
— Демәли, һансы нитг һиссәсидир?
— Зәрфдир.
— Бәли, ушаглар, инди сизә ајдын олду ки, бу чүр сөзләр исимдән әввәл кәлиб, әшјанын әламәт вә ја кејфијјәтини билдирәрсә, сифәт олачагдыр. Бу һалда һәмин сөз үч суал (нечә? нә чүр? һансы?) гәбул едәчәкдир. Јох, әкәр фе'лдән габаг кәлиб, һал вә ја һәрәкәтин әламәтини билдирәрсә, зәрф олачаг. Бу һалда исә о, јалныз ики суала (нечә? нә чүр?) чаваб верәчәк, һансы? суалыны гәбул етмәјәчәкдир. Буна охшар бир нечә сөзү чүмлә ичәрисиндә ишләдәрәк фәргини шакирдләрә изаһ едирәм.

Заман зәрфинин тәдрисиндә дә мән јенә тәрзи-һәрәкәт зәрфиндә ишләтдијим үсулдан истифадә едирәм.

Билдијимиз кими, мәзмунча да бунлар бир-биринә јахындыр, чүнки тәрзи-һәрәкәт зәрфи һал вә ја һәрәкәтин ичра тәрзини билдирирсә, заман зәрфи һал вә ја һәрәкәтин ичрасы заманыны билдирир. Буна әсасән дә заман зәрфи һаггындакы анлајыш шакирдләрә тез мәнимсәдилир.

Мигдар, јер, сәбәб вә мәгсәд зәрфини дә һәмин гајда илә тәдрис едирәм. Мән исимдән габаг кәлиб, әшјанын гејри-мүәјјән мигдарыны билдирән сајла, фе'лдән габаг кәлиб, һал вә ја һәрәкәтин кәмијјәтини билдирән мигдар зәрфи арасындакы фәргин изаһына да хүсуси фикир верирәм. Ашағыдакы мисаллар әсасында баша салырам ки, **аз, чох, хејли, бир гәдәр, о гәдәр** кими гејри-мүәјјән сајлар исимдән әввәл кәлиб, әшјанын гејри-мүәјјән мигдарыны билдирмәклә сај олдуғу һалда, фе'лдән әввәл кәлиб, һал вә ја һәрәкәтин кәмијјәтини билдирмәклә зәрф олур.

Зәрфин мә'нача нөвләринә даир верилмиш материалы дәринләшдирмәк үчүн шакирдләри мүвафиг мәтнләр үзәриндә чалышдырырам.

АЗӘРБАЈЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЈИ, МӘКТӘБИН ЈЕНИДӘН ГУРУЛМАСЫ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ, СӘККИЗИЛЛИК МӘКТӘБЛӘРИН V—VIII СИНИФЛӘРИ ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИ ГИРАӘТ ПРОГРАМЛАРЫНЫН ЈЕНИ ЛАЈИҺӘСИНИ НӘШР ЕДИБ, КЕНИШ МҮЗАКИРӘЈӘ ВЕРМИШДИР.

МӘЧМУӘМИЗИН БУ НӨМРӘСИНДӘ ҺӘМИН ПРОГРАМ ЛАЈИҺӘСИНИН ГҮСУРЛАРЫНДАН БӘҺС ЕДӘН ИКИ МӘГАЛӘ ДӘРЧ ЕДИРИК. ПРОГРАМ ЛАЈИҺӘСИ ҺАГГЫНДА ӨЗ МҮЛАҺИЗӘ ВӘ ФИКИРЛӘРИНИ БИЗӘ ЈАЗМАҒЫ МҮӘЛЛИМЛӘРДӘН, МААРИФ ИШЧИЛӘРИНДӘН ХАҺИШ ЕДИРИК.

Һумај ҺӘСӘНЗАДӘ
Бакыдакы 173 нөмрәли орта мәктәбин директору.

СӘККИЗИЛЛИК МӘКТӘБИН ӘДӘБИ ГИРАӘТ ПРОГРАМЫ ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин кениш мүзакирәјә вердији әдәби гираәт програмынын (лајиһәнин) бә'зи педагожи вә методик гүсурлары вардыр. Бизим фикримизчә, бунлар һаггында данышмаға дәјәр.

Һәр шејдән әввәл, диггәти чәлб едән онун адыдыр. Мүәллим јолдашлар чох һаглы олараг белә бир суал верирләр ки, «бу әдәби гираәт програмыдыр, јохса әдәбијјат?». Истәр изаһат вәрәгәсиндә, истәрсә дә материалларын бөлкүсүндә һәр ики истилаһ (каһ әдәби гираәт, каһ да әдәбијјат) ишләдилмишдир. Лајиһәнин үстүндә «Азәрбајчан сәккизиллик мәктәбләрин V—VIII синифләри үчүн Азәрбајчан дили вә әдәби гираәт програмы» сөзләри јазылдығы һалда, китабчанын 18-чи сәһифәсиндә «Сәккизиллик мәктәбин V—VIII синифләри үчүн әдәбијјат програмы» сөзләрини охујуруг.

Әдәбијјат сөзү програмын изаһат вәрәгәсиндә дә ишләнмишдир. Мәсәлә тәкчә әдәби гираәт вә әдәбијјат истилаһларынын ишләдилмәсиндә дејилдир. Изаһат вәрәгәсиндә јазылыр ки, «Сәккизиллик мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин мәгсәди шакирдләрин мәфкурәви вә бәдии тәрбијәләринә хидмәт етмәк, нитгләрини инкишаф етдирмәк, онларда бәдии әдәбијјата мараг вә һәвәси артырмаг, бәдии гираәт вәрдишини јаратмаг вә бәдии әдәбијјат васитәси илә һәјатә мә'лумат вермәкдән ибарәтдир...».

Бизим фикримизчә, програм лајиһәси үзәриндә јенидән ишләјәркән онун адыны дүрүстләшдирмәк лазымдыр.

Әдәби гираәт програмы лајиһәси әсасән ики һиссәдән: изаһат һиссәсиндән вә материалларын синифләр үзрә бөлкүсүндән ибарәтдир.

Изаһат һиссәси сәтһи вә тәләсик ишләнмишдир десәк, күман едирик ки, јанылмарыг. Бурада изаһат наминә «Әсәрләрин синифдә тәһлили вахты мүәллим һәддән артыг «фәаллыг» көстәрмәмәли, тәһлилдә шакирдләрин фәаллығы вә мүстәгиллији тә'мин едилмәлидир» вә с. кими аз изаһат верән сөзләр јазылмышдыр.

Һаггында изаһат вермәк вачиб олан бир сыра мәсәләләр барәсиндә исә изаһат вәрәгәсиндә данышылмыр.

Јени програм лајиһәсиндә бир сыра јениликләр вә мараглы мәсәләләр вардыр. Мәсәлән, нитг инкишафы вә јазы ишләринә бүтүн синифләр үзрә бу вахта гәдәр олдуғундан чох саат ајрылмышдыр. Бүтүн синифләр үзрә синифдәнкәнар оху үзрә мүсаһибә үчүн кифајәт гәдәр вахт верилмишдир. Изаһат һиссәсиндә мәһз бунлары ајдынлашдырмаға, синифдәнкәнар оху үзрә мүсаһибәни нечә тәшкил етмәк һаггында методик мәсләһәт вермәјә еһтијач вар иди.

Програм тәртибчиләри нитг инкишафы вә јазы мәшғәләләри үчүн, чох ағыллы һәрәкәт едәрәк, V синифдә 20 саат, VI—VII—VIII синифләрдә исә һәрәсиндә 16 саат вахт ајырмышлар. Бу саатлардан һансы синифдә нечә истифадә етмәк, шакирдләрин шифаһи нитг инкишафы үзрә дәрсләри нечә тәшкил етмәк һаггында изаһат вермәји унутмушлар.

Фикримизи belә јекунлашдырырыг ки, програм лајиһәсинин изаһат вәрәгәси тәкмилләшдирилмәли, методик чәһәтдән нөгсансыз јазылмалыдыр.

Програм педагожи вә дидактик принсипләрә ујғун тәртиб едилмәлидир. Башга сөзлә десәк, програм материалларла јүкләнмәмәли, ораја дахил едилән әсәрләр шакирдләрин јашына, билик сәвијјәсинә ујғун сечилмәлидир. Доғрудур, лајиһәнин 20-чи сәһифәсиндә ашағыдакы сөзләр јазылмышдыр: «Програмда классик әдәбијјатын Низами, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Г. Б. Закир, Н. Б. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә Н. Нәриманов кими нүмајәндәләринин бу синиф шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун әсәрләри кениш јер тутур». Һәгигәтдә исә белә дејилдир.

VI синифдә М. Фүзулинин «Дуст бипәрва», Х. Б. Натәванын «Күл» гәзәлләри, Н. Б. Вәзировун «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» комедијасы, VII синифдә «Пушкинин өлүмү һаггында шәрг поемасы», А. Сәһһәтин «Шаир, ше'р пәриси вә шәһәрли» поемасы кими әсәрләр һәмин синиф шакирдләринин јашына вә билик сәвијјәсинә ујғун дејилдир.

VIII синфин програмына Н. Б. Вәзировун «Пәһләванани-зәманә», С. С. Ахундовун «Лачын јувасы» пјесләри салынмышдыр. Бу драм әсәрләри, бизим фикримизчә VIII синиф шакирдләринин билик сәвијјәсиндән чох јухарыдыр. Бу әсәрләрин идеја мәзмунуну гаврамаг, ајры-ајры образларынын һаггында фикир сөјләмәк VIII синифдә охујан 14—15 јашлы ушаглар үчүн чох чәтин олар.

Әдәби гираәт програмынын лајиһәсиндә әдәбијјат нәзәријјәсинә дә (VIII синифдә) хүсуси саат ајрылмышдыр. Бизим фикримизчә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмәли олан вә VIII синифдә тәнзимә салынмалы олан мә'луматы бүтүн синифләр үзрә конкрет мүәјјән етмәк лазымдыр.

Програм лајиһәси үзәриндә сәмәрәли ишләмәк вә сәккизиллик мәктәбләримизи камил програмла тә'мин етмәк хатиринә бүтүн мүәллим јолдашлар рә'ј вә мүлаһизәләрини сөјләмәји өзләринә борч билмәлидирләр.

Ш. СӘ'ДИЈЕВ.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ПРОГРАМЫ ЛАЈИҺӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији Азәрбајчан сәккизиллик мәктәбләрин V—VIII синифләри үчүн Азәрбајчан дили вә әдәби гираәт програмы лајиһәсини нәшр етдирмиш вә ону

мүәллимләрин кениш мүзакирәсинә вермишдир. Лајиһәнин тәртиби вә нәшри мәктәбләрдә тәдрисин јахшылашдырылмасы вә бу мәгсәдлә дә јенидән гурулмасы саһәсиндә көрүлән ишләрдән биридир.

Програм лајиһәсиндә Азәрбајчан дили фәнниннн дөрд илдә, даһа доғрусу, V—VIII синифләрдә кечилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Лајиһәнин изаһат вәрәгәсиндә Азәрбајчан дили фәнниннн әһәмијјәтиндән, мәгсәд вә вәзифәләриндән данышылыр. Сәккизиллик мәктәб кәнд тәсәррүфатынын вә сәнајенин мүхтәлиф саһәләриндә ишләјәчәк кәнч нәслә әдәби дилдә савадлы данышмағы вә јазмағы өјрәтмәк вәзифәсини гаршысына гојур. Вәзифә вә пешәсиндән асылы олмајараг коммунизм чәмијјәтинин гуручулары көзәл јазыб данышмаг габилијјәтинә саһиб олмалыдырлар. Белә бир мәгсәдин изаһат вәрәгәсиндә әкс олунмасы јерли вә мүнасиб сајылмалыдыр.

Лајиһәдә Азәрбајчан дилинин фонетик вә грамматик хүсусијјәтләрини әкс етдирән гајдаларын тәдриси нәзәрдә тутулмушдур. Бунунла бәрабәр јери кәлдикчә орфографија гајдаларынын, дурғу ишарәләринин ишләдилмә јерләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк мәгсәдилә дә мә'лумат верилмәси төвсијә олунур. Лајиһәнин тәртибчиләри кечилән дәрсләрин шүурлу мәнимсәнилмәси ишини асанлашдырмаг үчүн саатларын бөлүшдүрүлмсини, тәкрарлара вахт верилмәсини унутмамышлар. Лајиһәдә нитг инкишафына вә оху вәрдишләринә дә јер верилмишдир.

Бир сыра диггәти чәлб едән мүвәффәгијјәтләрлә бәрабәр програм лајиһәсиндә бизә көрә нөгсанлар да вардыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, лајиһә «Азәрбајчан дили програмы лајиһәси» адланыр. О, Азәрбајчан дилинин фонетикасыны, морфолокија вә синтаксисини әһатә едир. Һалбуки Азәрбајчан дили тәкчә фонетика вә грамматикадан ибарәт дејил. Азәрбајчан дилинин әсас ваһидләриндән бири дә онун лүғәт тәркибидир. Бизчә, Азәрбајчан дили дәрслијиндә дилимизин лүғәт тәркиби һаггында, һеч олмаса кичик бир бәһс дахил етмәјин вахты чатмышдыр; үмуми шәкилдә дә олса билик верән белә бир бәһссиз сөзләрин мә'на хүсусијјәтләрини вә ифадәләри, дилин зәнкинлијини шакирдләрә јығчам вә конкрет шәкилдә баша салмаг чәтиндир.

Изаһат вәрәгәсиндә дејилир: «Шакирдләрдә совет вәтәнпәрвәрлији вә милли гүрур һисси тәрбијә етмәк үчүн Азәрбајчан дилинин зәнкинлији, инчәлији, республикамызын ичтимаи һәјатындакы бөјүк ролу, бу дилдә әсрләрдән бәри зән-

кин бир мәдәнијјәт хәзинәси јарадылмасы һаггында онларда ајдын тәсәввүр јаратмаг чох вачибдир». Бу сөзләр чох јериндә дејилмишдир. Азәрбајчан дилинин тә'лими гаршысында гојулан бу вәзифә һаглы вәзифәдир. Лакин бу зәрури мәсәлә програм лајиһәсиндә кифајәт дәрәчәдә өз әксини тапмамышдыр. Кириш шәклиндә, бирчә саат да олса, бу мәгсәди изаһ етмәк үчүн вахт ајрылмалыдыр.

Тә'лим просесиндә әсас шәртләрдән бири дүшүнүлмүш систем вә ардычыллыгдыр. Әкәр мүәјјән бир бәһсдә мүрәккәб сөзләрдән данышылырса, һәмин бәһси онларын јазылышы һаггындакы бәһсдән узаға салмаг дүз дејил. Тәәссүфлә демәлијик ки, лајиһәдә һәмин систем вә ардычыллыг чох заман позулур.

Мәктәб тәчрүбәси әввәл фе'ли сифәтләрин, сонра исә фе'ли бағламаларын кечилмәсини доғрултмушдур. Бу вәзијјәт бир ән'әнә олараг индијә гәдәр галыр. Лајиһәдә исә бунун әксини көрүрүк. Јенә орадача фе'л бәһсиндә иди вә имиш көмәкчи фе'лләриндән данышылыр. Белә бир бәһсдән сонра фе'лин шәкилләри, фе'ли бағламалар вә фе'ли сифәтләрин тә'лими мәсләһәт көрүлүр. Сонра исә иди, имиш көмәкчи фе'лләринин јазылмасы һаггында мә'лумат верилмәси нәзәрдә тутулур. Јахшы оларды ки, лајиһә тәртибчиләри һәмин көмәкчи фе'лләрдән сонра бирдән-бирә онларын јазылышындан бәһс етмәји мүвафиг көрәјдиләр.

Әввәл ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләр һаггында данышылыр (сәһ. 12). Ихтисар сөзләрдән сонра шәкилчиләрин јазылышы гајдасындан данышмаг әвәзинә, башга бәһсләр һаггында мә'лумат верилмәси мүвафиг көрүлүр. Ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләрдән сонра шәкилчиләрин јазылышы гајдасындан бүтүн бу бәһсләрин ахырында данышылыр. Әлбәттә, буну доғру һесаб етмәк олмаз.

Узун илләрин тәчрүбәси сүбут етмишдир ки, шакирдләр ән чох мүрәккәб чүмләни чәтин мәнимсәјирләр. Белә олдуғу һалда, һәмин бәһсин кечилмәси VIII синфә көчүрүлсәјди даһа јахшы оларды.

Бизчә, мүрәккәб исимләрин јазылышы һаггында (сәһ. 12) мүрәккәб исимләрә аид бәһсдән сонра данышмаг даһа әлверишлидир. Мүрәккәб сифәтләр (сәһ. 12) вә онларын јазылышы (сәһ. 13) һаггындакы бәһсләрин ардычылсызлығы һаггында да ејни сөзләри дејә биләрик.

Билдијимизә көрә аһәнк гануну, һеча вә вурғу сәсли сәсләрлә әлагәдардыр. Јахшы оларды ки, сәслиләр архасынча һәмин бәһсләрдән сөһбәт кедәјди.

Г сәсинин Ғ сәсинә, Ҝ сәсинин Ј сәсинә, Т сәсинин Д сәсинә кечмәси фонетика бәһсиндә дејил, онлар өзләрини нитг һиссәләриндә сөзләр дәјишәркән көстәрдикләри үчүн мүвафиг бәһсләрдә (морфолокијада) өјрәдиләрсә даһа сәмәрәли олар. Чүнки бурада мүәллимин фонетика илә морфолокијанын бир-бирилә сых әлагәси, вәһдәти, бағлылығы һаггында данышмаг имканы да артыр: фонетик бир вәзијјәт эксәрән морфолокијада мејдана чыхыр. Ејни шеј исим бәһсиндә тәкрарланыр, фе'л бәһсиндә исә belә бир фонетик дәјишмә һаггында һеч бир гејдә раст кәлмирик. Мәктәб грамматикаларында бу нөв характер фонетик дәјишмәләри морфолокијада кечмәк даһа фајдалыдыр. Сон һечада сәслиләрин һал шәкилчиләрини гәбул едәркән дүшмәсиндән исә фонетика бәһсиндә дејил, исим бәһсиндә данышылыр.

Тамамлыг һаггында данышаркән онун гурулушча нөвләриндән чох, ҹүмләдәки вәзифәсиндән, ҹүмлә үзвү кими вәзифәви мә'наларындан бәһс етмәк даһа фајдалыдыр. Мүәллим лајиһәдә белә бир мә'лумат алмалыдыр.

Лајиһәдә бир сыра елми сәһвләр дә вардыр. Мәсәлән, 13-чү сәһифәдә «иди, имиш көмәкчи фе'лләри вә онларын бүтүн нитг һиссәләриндән сонра ишләнә билмәси» фикринә раст кәлирик. VI синифдә исә зәрф, гошма, бағлајычы әдат вә нидалардан данышылыр. Һалбуки иди, имиш көмәкчи фе'лләри һәмин нитг һиссәләринә гошула билмир.

Азәрбајҹан дили програмы лајиһәсиндә ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләр (сәһ. 12) истилаһыны ишләтмәк елми ҹәһәтдән дүз дејил. Шүбһә јохдур ки, белә истилаһ алтында лајиһә тәртибчиләри МДГВ (Мухтар Дағлыг Гарабағ Вилајәти), МН (Маариф Назирлији), КИҸ (Кәнҹ Идманчылар Ҹәмијјәти) кими сөз бирләшмәләринин ихтисар олунмуш шәкилләрини нәзәрдә тутмушлар. Әслиндә исә бу типли бирләшмәләри мүрәккәб сөзләр адландырмаг олмаз. VI синифдә исә (сәһ. 14) бу типли сөзләрин шакирдләрә сөз бирләшмәләри кими тәдрис олунмасы мәсләһәт көрүлүр. Ихтисарла јазылмыш мүрәккәб сөзләр әвәзинә «мүрәккәб ихтисарлар» истилаһыны ишләтмәк даһа мүвафигдир.

Програм лајиһәсиндә мүәллимә гаранлыг галан мәсәләләр дә вардыр. Мәсәлән, 16-чы сәһифәдә «Дилимиздә ән чох ишләнән будаг ҹүмләләр» ифадәсини ишләтмәкдәнсә онларын нөвләрини көстәрмәк мүәллим үчүн даһа мүнасиб оларды. 12-чи сәһифәдә бир ҹүр јазылан сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән данышылыр. Ики вә дөрд ҹүр јазылан сөздүзәлдичи шәкилчиләр һаггында исә һеч бир гејд јохдур.

VIII синифдән башга, бүтүн синифләрдә Азәрбајҹан дили фәннинә верилмиш саатларын үмуми мигдары мөвзулар үзрә дүзкүн бөлүшдүрүлмәмишдир.

Лајиһәнин Азәрбајҹан дили програмы һиссәсиндә бир сыра орфографик нөгсанлар вә үслуб хәталары да вардыр. Мәсәлән, 11-чи сәһифәдә шәкилчиләр әвәзинә **шәкилләр**, 15-чи сәһифәдә зәрфликләр әвәзинә, **сәрфликләр** кетмишдир.

Лајиһәдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси әсасларындан, мәдәни јазмаг вә охумаг гајдаларынын тә'лиминдән сөһбәт кетдији һалда, лајиһәнин өзүндә буна риајәт едилмир. Бу ҹәһәтдән дә лајиһә гүсурлу вә нөгсанлыдыр. Мәсәлән, лајиһәнин 1-чи сәһифәсиндәки илк бөјүк башлыг беләдир: «VIII иллик мәктәбин V—VIII синифләри үчүн Азәрбајҹан дили програмы». Јазыда VIII иллик ифадәси **сәккизинҹи иллик** шәклиндә охунур. Һәмин башлыгда исә сәккизинҹи иллик ишләтмәк һеч дә мүнасиб дејилдир.

ЈЕНИ КИТАБЛАР

«РУС ӘДӘБИЈЈАТЫ» (XVIII әср)

XVIII әср рус халгынын әдәбијјат тарихиндә бир сыра көзәл сәнәт әсәрләри олмушдур. Белә ки, бу әсәрләр мүәјјән әдәби-тарихи әһәмијјәтә малик олмагла бәрабәр, идеја-бәдии сәвијјәләринин јүксәклији е'тибарилә бу күн дә белә нәзәр-диггәти чәлб едир.

Һәр шејдән әввәл бу дөвр әдәбијјатында ше'р вә драматуркија бөјүк јер тутурду. Ејни заманда нәср дә инкишаф едирди.

Русијанын мәдәни һәјатында театр, Москва университети вә мәтбуат—гәзет вә журналларын нәшри бу заман бөјүк рол ојнајырды.

XVIII әср рус әдәбијјаты јени һәјаты экс етдирир, јени мәзмун дашыјыр вә јени идеолокијаны ифадә едирди.

Рус халгынын јаратдығы бу дөвр әдәбијјатында бир-биринә зидд олан ики мәдәнијјәт—истисмарчы, һаким синфин мәдәнијјәти илә зәһмәткеш халг күтләләринин мәнафејини мүдафиә едән јени јаранмагда олан демократик мәдәнијјәт арасында кедән мүбаризә әдәбијјатда өз парлаг әксини тапырды.

XVIII әср рус әдәбијјаты ајдын бир ичтимаи әһәмијјәтә малик иди. Бу әср әдәбијјаты өз дөврүнүн сијаси мәсәләләринә хүсуси һәссаслыгла сәс вермишдир.

Дөврүн јаратдығы әдәбијјатын характер чәһәтләриндән бири дә ондакы вәтәнпәрвәрлик хүсусијјәтинин олмасындан ибарәт олмушдур.

XVIII әср рус әдәбијјаты тарихинә бир сыра көркәмли јазычылар вермишдир. Бу јазычылардан А. Д. Кантемир дөврүнүн илк көркәмли лирик ше'рләр, ашиганә маһнылар јазан бир шаири кими јарадычылыға башласа да, әдәбијјат аләминдә өз сатиралары илә мәшһур олмушдур.

Онун сатиралары әсасән мүһафизәкар дворјанлара, тәһкимчи мүлкәдарларын өзбашыналығына, чәһаләтә, наданлыға гаршы чеврилмишдир. Јазычы В. К. Тредиаковскинин јарадычылығы чохчәһәтли олмушдур. О, рус ше'ринин јени формаларыны јаратмаға, бу саһәдә ислаһатлар апармаға чалышмыш, тарихлә марагланмыш, мәшһур бир тәрҹүмәчи кими шөһрәт газанмышдыр.

Шифаһи халг әдәбијјатындан бачарыгла истифадә етмиш, рус ше'ринин јени гајда вә формаларыны ирәли сүрмүшдүр. Ејни заманда рус филолокија елми саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир.

М. В. Ломоносов көркәмли рус алими олмагла бәрабәр, исте'дадлы бир шаир олмушдур. Рус әдәбијјаты Ломоносовла башлајыр. О, бу әдәбијјатын атасы һесаб едилир. Белинскинин дедији кими, «Ломоносов рус әдәбијјатынын Бөјүк Пјотру олмушдур».

XVIII әсрин 60—70-чи илләриндә Русијада сатираја гаршы бөјүк һәвәс ојанмышдыр. Бунун сәбәби Новиковун сатирик журналлары вә һәр шејдән әввәл өлкәдә башланан гүввәтли кәндли һәрәкаты иди.

Тәһкимчилик әлејһинә, мүлкәдарлыға вә мөвчуд гурулуша гаршы башланан бу һәрәкат кетдикчә кенишләнирди. Кениш халг күтләси мүтләгијјәтә гаршы кин вә гәзәбини мүхтәлиф јолларла ифадә етмәјә чалышырды, бу јоллардан бири дә халг арасында јазылан вә онларын өзләри тәрәфиндән јарадылан сатира иди.

Н. И. Новиков XVIII әсрдә рус халгынын ичтимаи фикринин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Д. И. Фонвизин өз дөврүнүн габагчыл рус әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олмуш, онун јаздығы ики комедија—«Бригадир» вә «Надан өвлад» XVIII әср маарифчи рус әдәбијјатынын ән дәјәрли әсәрләриндәндир.

XVIII әср рус әдәбијјатынын ән исте'дадлы шаирләриндән бири дә Г. Р. Державин олмушдур. Белински ону рус поезијасынын «баһадыры» адландырмышдыр.

Державин илә бир дөврдә јашајыб јазыб-јарадан шаирләрдән бири дә А. Н. Радишшев олмушдур. Радишшев өз дөврүнүн ән бөјүк јазычысы вә мүтәфәккирләриндән бири иди. О, әсәрләриндә өз дөврүнүн ән габагчыл ингилаби идејаларыны тәблиғ етмәк мәгсәдини изләмишдир.

Радишшев Русијанын илк ингилабчы-вәтәнпәрвәр јазычысы олмушдур.

Јухарыда адларыны гејд етдијимиз јазычылардан башга XVIII әсрдә јашамыш Сумароков, Петров, Мајков, Богданович, Херасков, Хемнитсер вә б. јазычылар һаггында, һабелә бу дөврдә јаранан повестләр, ше'р, драматуркија вә халг әдәбијјаты һаггында әсаслы вә кениш мә'луматы «Рус әдәбијјаты» (XVIII әср) китабындан алмаг олар.

«Рус әдәбијјаты» китабы али мәктәб тәләбәләри үчүн дәрс вәсаитидир.

Бу китабы С. М. Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин бир груп мүәллими чапа һазырламышдыр.

Китабы азад сатыш јолу илә әлдә етмәк олар. Гијмәти 6 манат 60 гәпикдир.

«ДИЛ ҺАГГЫНДА ҺЕКАЈӘЛӘР»

Азәрбајҹан Ушаг вә Кәнҹләр Әдәбијјаты Нәшријјаты Ш. Сә'дијевин «Дил һаггында һекајәләр» китабчасыны нәшр етмишдир.

«Дил һаггында һекајәләр» китабчасы кириш һиссәдән вә 10 һекајәдән ибарәтдир.

Кириш һиссәсиндә «Кириш», «Дилин ики вәзифәси», «Данышыг дили илә јазылы дил», «Дил һаггында елм» һаггында мә'лумат верилир.

Сонра китабчада «Дил нәдир?», «Дил нечә әмәлә кәлмишдир?» «Дил нәдән ибарәтдир?», «Инсан адлары», «Ҹоғрафи адларын әмәлә кәлмәси», «Дилин зәнкинләшмәси вә инкишафы», «Инсанлар јазмағы нечә өјрәнмишләр?», «Мүхтәлиф халглар вә мүхтәлиф дилләр», «Бизим ана дилимиз» вә «Сизин вәзифәниз» башлыглары алтында мүхтәлиф һекајәләр нағыл олунур. Мисал үчүн «Мүхтәлиф халглар вә мүхтәлиф дилләр» башлығы алтында «Дүнјада олан дилләр», «Рус дили», «Харичи дилләри өјрәнин», «Мәшһур полиглотлар», «Саат да гачармы?», «Гәрибә дилләр», «Бир кәнддә ишләдилән дил», «Дағыстанда дилләр нијә чохдур?», «Дил гоһумлуғу нәдир?», «Мүгајисәли тарихи үсул», «Инсанлар нә үчүн мүхтәлиф дилләрдә данышырлар?» мөвзулары һаггында һекајәләр нағыл олунур.

«Дил һаггында һекајәләр» китабчасында бөјүк шаир М. Фүзули, мәшһур јазычы-философ М. Ф. Ахундов, ингилаби сатирамызын баниси М. Ә. Сабир, зәманәмизин исте'дадлы драматургу Ҹ. Ҹаббарлы, севимли халг шаири С. Вурғунун јазыб јаратдыглары доғма ана дилимизин инкишаф тарихиндән, онун зәнкинләшмә вә инкишафы, мүхтәлиф халглар вә дилләрлә олан мүнасибәти һаггында мә'лумат верилир. Анҹаг ону демәк кифајәтдир ки, охучу өзүнүн диллә бағлы олан бир сыра марағлы суалына бу китабчадан ҹаваб тапа билир. Мәсәлән, рәгәмләрин тарихи, итјазмаг сәнәти, чох дил биләнләр, дил гоһумлуғу вә с. Бир сөзлә, охучу бу китабчадан дил һаггында елм олан дилчилијә даир елементар мә'лумат ала билир.

«Бизим ана дилимиз» башлығы алтында нағыл олунан һекајәдә дилимизин үстүнлүкләриндән, јајылмасындан вә инкишафындан бәһс олунур.

Китабча V—X синифләрдә охујан орта јашлы ушаглар үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Лакин буна бахмајараг о, дилчиликлә аз-чох бағлы олан «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» фәннини өјрәнмәк истәјән һәр бир шәхсә көмәклик көстәрә билир.

Китабча садә вә ајдын бир дилдә јазылмышдыр. Охучу бөјүк бир һәвәслә һекајәләри бир-биринин ардынҹа охумаға ҹан атыр. Китабчада нәзәр-диггәти ҹәлб едән онун тәрбијәви әһәмијјәти илк сәһифәләрдән белә өзүнү һисс етдирир. Ејни заманда ушагларда өз ана дилләринә, һабелә, бүтүн башга дилләрә јүксәк мәһәббәт һиссләри доғурур.

«Дил һаггында һекајәләр» китабчасыны дил мүәллимләримизә, һабелә, бүтүн охучулара мүталиә етмәји мәсләһәт көрүрүк.

«ТҮРК ДИЛЛӘРИНИН МҮГАЈИСӘЛИ ГРАММАТИКАСЫ»

(очеркләр)

С. М. Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университети нәшријјаты Ф. Р. Зејналовун «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы» (очеркләр) китабчасыны нәшр етмишдир.

Бу китабчада түрк дилләринин тәснифи, онларын һансы әсаслар, әламәтләр үзрә груплашмасындан бәһс едилир.

«Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы»на даир очеркләр китабчасы ики һиссәдән ибарәтдир. Биринҹи һиссә киришдән, «Түрк дилләринин гоһум бударлары», «Түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләри», «Түрк дилләринин фонетикасы һаггында бә'зи гејдләр» адлы бөлмәләрдән, икинҹи һиссә исә «Әлавәләр»дән ибарәтдир.

Китабчада «Түрк дилләринин гоһум будаглары» сәрләвһәси алтында түрк дилләри аиләсинә дахил олан Азәрбајҹан, башгырд, газах, гырғыз, Гарагалпаг, гагауз, гумык, јагут, ногај, ојрот, өзбәк, тувин, түрк (османлы), түркмән, татар, ујғур, хакас, Шор дилләри һаггында мә'лумат верилир.

«Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы» китабчасынын киришиндә дејилир ки, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр бу халгларын дилинин вә мәншәјинин өјрәнилмәси хүсуси бир мәгсәд кими гаршыја гојулмамыш, бу ишлә јалныз тәсадүфи һалларда мәшғул олунмушдур. Лакин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра исә бу халгларын дили вә мәдәнијјәти дәриндән өјрәнилмәјә башланды. Түрк халгларынын гоһум дил групларына дахил олан аиләләринин дилләри елми сурәтдә тәдгиг олунараг чохлу әсәрләр јазылды. Бу ишдә милли республикаларын өз кадрлары илә јанашы көркәмли рус түркологларынын фәалијјәти дә аз олмамышдыр.

Мәһз буна көрә дә инди түрк дилләри групуна дахил олан гоһум дилләр мүгајисәли сурәтдә өјрәнилир.

Бу китабчада һәмин мәгсәд изләнилир.

«Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы» китабчасыны дил вә әдәбијјат мүәллимләримизә охумағы мәсләһәт билирик.

«V СИНИФДӘ СИФӘТ БӘҺСИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА»

Азәрбајчан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту М. Һәсәновун «V синифдә сифәт бәһсинин тәдриси һаггында» китабчасыны нәшр етмишдир.

М. Һәсәнов һәмин китабчасында Азәрбајчан мәктәбләриндә чалышан габагчыл дил мүәллимләринин иш тәчрүбәсини әсас көтүрмүш вә сифәт бәһсинин тәдрисинә аид бир сыра методик көстәришләр вермишдир.

Мүәллиф, мәктәбләрдә мүәллимләрин сифәт мөвзусуну даһа да јахшы тәдрис етмәләри мәгсәдилә китабчада әввәлчә «Сифәтин елми-методик мәсәләләринә даир бә'зи гејдләр»дән данышмыш, сонра «Мәктәбләримиздә сифәтин тәдриси вәзијјәти һаггында мә'лумат» вермиш, даһа сонра исә «Сифәтин тәдриси үзрә һазырлыг ишләри», «Сифәт һаггында мә'лумат», «Сифәтин гурулушча нөвләри», «Сифәтин дәрәчәләри», «Сифәт бәһсинә аид кечиләнләрин тәкрары», «Сифәт бәһси үзрә јазы ишләри», «Сифәтә аид грамматик тәһлил» вә «Сифәт бәһси үзрә ев тапшырыглары вә чалышмалар»дан бәһс етмишдир.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ 1959-чу ИЛДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

	Бурахылыш	Сәһ.
А. Абдуллајев—Көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси һаггында	I	29
А. Ахундов—«Өлүләр» комедијасында дини мөвһуматын тәнгиди һаггында	II	55
И. Асланов—I синиф шакирдләрини јазыја нечә һазырлајырам	II	98
А. Бабајев—М. Ә. Сабирин сатираларында дини мөвһумат вә чәһаләт әлејһинә мүбаризә	III	77
Һ. Балыјев—Шакирдләри сәссиз гираәтә алышдырмаг тәчрүбәсиндән	IV	52
Ә. Гарабағлы—А. М. Горки вә мәктәб	I	51
А. Гурбанов—Халг шаири С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндәки сурәтләрин нитг хүсусијјәтләри	II	61
А. Гурбанов—«Вагиф» пјесинин бәдии ифадә васитәләри	IV	61
Ј. Әфәндијев—V—VII синифләрдә шакирдләрә әмәли јазыларын өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән	I	81
И. Әлизадә—«Грамматик тәһлил һаггында» адлы китабча	I	90
Ә. Әфәндизадә—Ифадәли гираәт һаггында	II	49
Ј. Б. Әһмәдов—Исмин тәдрисинә даир	II	42
М. Әбдүлов—М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасынын тәдриси тәчрүбәсиндән	II	92
Ч. Әфәндијев—Орфографија принсипләри вә Азәрбајчан дилинин орфографија гајдаларына даир бә'зи гејдләр	III	3
Б. Әһмәдов—V синифдә фонетиканын тәдрисинә даир	III	67
Ј. Кәримов—Ибтидаи мәктәбдә илк грамматик анлајышларын верилмәси илә әлагәдар олараг дүзкүн јазы тә'лиминин бә'зи мәсәләләри һаггында	IV	13
Н. Күнәшли—I, II вә IV синифләрдә ана дилинин тәдриси тәчрүбәсиндән	II	77
Н. Күнәшли—Грамматика дәрсләриндә шакирдләрә фәаллыг вә мүстәгиллик тәрбијә етмәк тәчрүбәсиндән	IV	39
Ә. Мәммәдов—«Молла Нәсрәддин» журналынын дини мөвһуматла мүбаризәси	I	15

Һ. Мирзәзадә—Азәрбајҹан дилиндә «Кәрәк» сөзү, онун мә'на вә вәзифәләри	II	3
М. Мәммәдов—Н. Нәриманов ана дили һаггында	II	100
Ч. Мәммәдов—Әдәбијјат тәдрисиндә шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк тәҹрүбәсиндән	III	35
Ә. Мәммәдов—«Јевкени Онекин» әсәринин тәдриси тәҹрүбәсиндән	III	46
К. Микајылов—«Сифәт» бәһсинин тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин лүғәт еһтијатыны нечә зәнкинләшдирирәм	III	53
М. Мәммәдов—Бөјүк сәнәткар, нәҹиб инсан	IV	3
Ә. Рәҹәбов—III вә IV синифләрдә Азәрбајҹан дили грамматикасынын тәкрары тәҹрүбәсиндән	I	68
Б. Рәһимова—Зәрф вә онун тәдриси һаггында	II	31
Л. Рзајева—Савад тә'лиминдә әјани вәсаитдән нечә истифадә едирәм	III	32
Ә. Рәҹәбов—V синифдә савад уғрунда мүбаризә тәҹрүбәсиндән	III	88
Т. Сејидов—VII синифдә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинин мәзмуну үзәриндә шакирдләри ишләтмәк тәҹрүбәсиндән	III	59
Ш. Султанова—Әдәби гираәт тәдрисинин бә'зи мәсәләләри һаггында	IV	32
Б. Садыгов—Шакирдләрин нитгини һикмәтли сөзләрлә зәнкинләшдирмәк тәҹрүбәсиндән	IV	55
Ш. Сә'дијев—Азәрбајҹан дили програмы лајиһәси һаггында	IV	85
Ә. Сүлејманов—Зәрфин тәдриси тәҹрүбәсиндән	IV	79
З. Х. Тағызадә—Хүсусиләшмиш ҹүмлә үзвләри	III	18
Р. Хәлилов—Азәрбајҹан дилиндә хәбәрин мүбтәда илә узлашмасы	I	3
З. Хасијев—«Сифәт» бәһсинә аид илк дәрси нечә тәшкил едирәм	II	74
Ә. Т. Хәләфов—VIII—X синифләрдә шакирдләрин мәктәбдәнкәнар мүталиәсинә рәһбәрлик һаггында	IV	24
М. Һәсәнов—V синифдә сифәт мөвзусунда илк дәрсләрин тәшкили һаггында	I	40
С. Һүсејнов—С. Ә. Ширванинин лирик ше'рләри	II	13
Һ. Һәсәнзадә—Сәккизиллик мәктәбин әдәби гираәт програмы һаггында	IV	83
Б. Ҹәлилов—VII синифдә мүрәккәб ҹүмләнин тәһлили тәҹрүбәсиндән	III	25
Јени китаблар	II, IV	109,90